

NAGYSZOMBAT HAJNALÁN

Partikuláris zsinati tevékenység nyomai, előkészületei és megközelítései a Magyar Királyságban Mohács után

AT THE DAWN OF THE NAGYSZOMBAT SYNOD

Traces, preparations and approaches of local synodal activity in the Kingdom of Hungary after the Battle of Mohács

Somogyi Szilvia

HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy mi lett a sorsa a mohácsi csatavesztést követően a „középkori magyar zsinati táj” normaszövegének, a késő középkori esztergomi zsinodális könyvnek. Ezeket a határozatokat a középkori Magyar Királyságban csaknem másfél évszázadig használták a hazai egyházmegyék. Milyen tünetei voltak a középkori szöveg elavulásának? Hogyan nyúltak hozzá a magyar főpapok e szöveghez a nagyszombati zsinat (1560) előtt? Azonnal elfeledték? Módosították? Hogyan állt szolgálatába a technikai újítás, azaz a nyomtatás ennek a zsinati tevékenységnek? Az 1526 és 1560 közötti, átmenetinek tekinthető korszak három történeti forrásának vizsgálatával a fenti kérdésekre keresem a választ. E három forrás a Váraljai Szaniszló szepesi prépost által 1545-ben tartott zsinat ordójának egy kora újkori másolata, a Bornemisza Pál nyitrai adminisztrátor által az 1494-es nyitrai egyházmegyei zsinati határozatok mellékleteként 1560-ban kinyomtatott annotációk, valamint a nagyszombati zsinatot megelőző 1559-es pozsonyi püspökgyűlés jegyzőkönyve. E források mindegyike nem csak az átmeneti korszak zsinati tevékenységének értékelése szempontjából tartalmaz értékes adatokat, hanem éppúgy a középkori egyház korábbi történetét kutatók számára is számos, megfontolás tárgyát képező kérdést vet fel.

ABSTRACT

This paper examines what happened to the legislative text of the "medieval Hungarian synodal landscape," the late medieval synodal book of Esztergom, after the Battle of Mohács. These decrees were used by the Hungarian church districts in the medieval Kingdom of Hungary for almost a century and a half. What marked the obsolescence of the medieval text? How did Hungarian high priests approach this text before the Synod of Nagyszombat (1560)? Was it immediately abandoned? Was it modified? How did the technical innovation of printing serve this synodal activity? I seek to answer the above questions by examining three historical sources from the transitional period between 1526 and 1560. These three sources are an early modern copy of the ordo of the synod held by the prelate of Szepes, Szaniszló Váraljai in 1545; the annotations printed in 1560 by the administrator of Nyitra, Pál Bornemisza, as an annex to the diocesan synodal decisions of 1494; and the minutes of the 1559 bishops' meeting in Bratislava, which preceded the synod of Nagyszombat. Each of these sources not

only contains valuable data for evaluating synodal activity in the transitional period, but also raises several questions for consideration by scholars of the earlier history of the medieval church.

Kulcsszavak: zsinattörténet, egyháztörténet, 16. század, zsinati határozatok és könyvnyomtatás, Bornemisza Pál, nyitrai adminisztrátor

Keywords: synod history, church history, 16th century, synodal decisions and printing, Pál Bornemisza, administrator of Nyitra

I. Bevezetés¹

A szövevényes középkori szabály- és szokásrendszer nem csupán az evilági létben igyekezett eligazítani a híveket, valamint egyházi és világi vezetőiket, hanem az általuk hön vágyott túlvilági lét dimenziójába való eljutás földi feltételrendszerét is szigorúan szabályozta számukra. Ennek, az Aquinói Szent Tamás törvényekkel kapcsolatos kategóriarendszerében isteni szabály- és szokásrendnek a hívek felé való közvetítése a nyugati világban a középkor egészében az egyház vállán nyugodott. A hívekre és pásztoraikra gyakorolt egyházi hatóerő három tartópilléren feküdt. E három: a Szentírás (*auctoritas scripturarum, novi et veteris testamenti*), az egyház egyetemes hagyománya (*universalis traditio*) és annak saját vagy részleges tanítása (*instructio propria vel particularis*).² Ezeket az egyházi jog forrásaiként tartják számon.³

Közhelyszámba menő megállapítás, hogy közülük a Szentírás tekintélyét a (protestáns) reformáció értékelté újra. A 15–16. század fordulója,

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző a HUN–REN BTK Moravcsik Gyula Intézetének tudományos munkatársa.

² E három jogforrás leírása felbukkan a késő-középkori esztergomi szinodális könyv bevezetőjében is: „*Ahogy a legfőbb és kiváló mester Szent Ágoston a keresztény hitről szóló könyvében tanúsítja: a(z egész) világon elterjedt egyetemes egyház, három (jellemző) sajátosság alapján ismert, ugyanis bármi, amit abban tartanak, az vagy a Szentírás, az Ó- és Újtestamentum tekintélye, vagy az egyetemes hagyomány, vagy a saját és részleges tanítás. A Szentírás tekintélye valóban egészen kormányozza a teljes egyházat, és nemkevésbé irányítja az elődök egyetemes hagyománya, ám az egyes (részegyház) egyedül határozatok és saját előírások által kormányozódik a vidékek változatossága szerint. Ezért mi, János, Isten és az Apostoli Szék kegyelméből esztergomi érsek [...] a (vallási) szokások kiigazítására, egyházmegyénk egyházainak javára, és a vétkek fenyítésére, káptalanbeli testvéreink tanácsával és egyetértésével bizonyos dolgokat megfontolva az alábbi határozatok adtuk ki: [...]*”. A magyar fordítás alapja a zsinati könyv brassói kódexben található változatának latin szövege. János érsek Kanizsai János esztergomi érseként (1387–1418) azonosítható. Ld. DF 286635. 73. fénykép.

³ Erdő Péter: Egyházbjog. Szent István Kézikönyvek VII., Bp., 2003. 34.

a korszellem megváltozása, azt a (kánoni) joganyagot sem hagyta érintetlenül, amely a IV. lateráni zsinat (1215) óta évszázadokig egyházmegyei zsinati határozatokként, zsinati könyvekként öltött testet. Az érett középkori zsinati könyvek varázsszöveggé fontak egybe magukban bibliai szöveghelyeket, a klasszikus kánonjog nagy joggyűjteményeinek (Gratianus, Liber Extra, Liber Sextus) jogelvit korai egyházatyák (Nagy Szent Gergely, Szent Ágoston stb.) szövegeivel, patrisztikus szövegekkel és olykor valóban lokális egyházi jogszokásokkal is: azaz az egyház egyetemes hagyományát éppúgy közvetítették, mint amennyire az egyházmegyéek partikuláris jogalkotásának termékei voltak. E középkori zsinati könyvek anyaga a Tridenti Zsinat (1545–1563) idejére azonban végérvényesen elavult, ezt követően pedig az egyházmegyei zsinatok jelentősége is fokozatosan csökkent.⁴

Ennek, az egyetemes egyház történetében bekövetkezett változásnak a folyamata a középkori Magyar Királyságot politikatörténetének nem éppen a legbékésebb évtizedeiben érte el. A vesztes mohácsi csata után a katolikus egyházszervezet jelentős pusztulást szenvedett. Mindemellett, nem csupán Magyarországon, hanem az egész keresztény Európában, az a probléma is megoldást kívánt, hogy az évszázadokig kódexekben terjedő zsinati határozatok a papok által másolt kéziratok lapjairól hogyan költözzenek át a formálódó Guttenberg-galaxis nyomtatott könyveibe. Egyszerre ért paradigmaváltáshoz az évszázados tudást a hívek felé közvetítő egyházi társadalom és a tudást hordozó egyházi szöveg, mind hordozója, a kódex, mind teológiai tartalma és az általa leírt szertartások praxisa tekintetében. Ez az egybeesés pedig nálunk a Magyar Királyság politikai kereteit megroppantó török hódítás árnyékában bontakozott ki. Mint megannyi, a nagy változásokat megelőző átmeneti korszak, ennek a vizsgálata is éppúgy tanulságokat hordoz a változás előtti időre, mint az az utánira nézvést.

A középkori hazai zsinati tevékenység kutathatósága az államalapítástól Mohácsig – a teljes korszak egészében – a forrásadottságok egyenetlensége miatt jelentősen eltér egymástól. A korai időszakot (c. 11–12. század) jellemző, részben vegyes (királyi-egyházi), részben már kizárólag egyházi gyűlések szövegeinek, mint részben az Árpád-kori törvénykorpuszunk

⁴ Abő négy évszázadnyi európai egyházmegyei zsinati tevékenységről és annak korszakairól részletesebben: *Johannes Helmrath*: Partikularsynoden und Synodalstatuten des späteren Mittelalters im europäischen Vergleich. Vorüberlegungen zu einem möglichen Projekt. In: Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Zwanzig internationale Beiträge zu Praxis, Problemen und Perspektiven der historischen Komparatistik. Hg. Michael Borgolte. Berlin, 2001. 135–170.; *Nathalie Kruppa*: Einführung. In: Partikularsynoden im späten Mittelalter. Hg. Nathalie Kruppa – Leszek Zygnier. Göttingen, 2006. 19.; *Helmut Flachenecker*: Das beständige Bemühen um Reform. Zu Synoden und Synodalstatuten in den fränkischen Bistümern des 14./15. Jahrhunderts. In: Partikularsynoden im späten Mittelalter. Hg. Nathalie Kruppa – Leszek Zygnier. Göttingen, 2006. 58.

testébe szervelesen beépülő szövegelemeknek a kutatása mindig is kiemelt figyelmet kapott úgy a törvényekkel foglalkozó történeti, mint a filológiai és az egyházi irodalomban.⁵ Mind a IV. lateráni zsinat (1215) előtti szórványos zsinatemlítések, mind az ezt az időszakot követően az általános egyházi előírásoknak megfelelően nálunk is egyre rendszeresebben, a püspökök által egyházmegyes papságuk számára megtartott egyházmegyei zsinatok időpontjainak publikált lajstroma hosszú ideje rendelkezésünkre áll.⁶ Ami pedig a korunkra hagyományozódott középkori szinodális szövegelemeket és kézírataikat illeti, szinte az összes forrás részletes és módszeres áttekintését és elemzését elvégezték. Jelentős előrelépés történt a késő középkori esztergomi szinodális könyv forrásainak azonosítása terén is.⁷ A Mohács előtti egyházmegyei zsinati tevékenységre tekintve az eddig homályban maradt hazai egyházmegyei zsinati könyvek, határozatok vagy ismeretlen szövegredakciók előkerülését noha teljesen kizárni nem lehet, a

⁵ E helyen a teljesség igénye nélkül: *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 197–206.; *Jánosi Monika*: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae (Acta Historica)* 83 (1986) 23–29.; *Szuromi Szabolcs*: Les trois premiers synodes d'Esztergom et la discipline ecclésiastique en Hongrie au XIIe siècle. *Folia Theologica* 12 (2001) 57–61.; *Uő.*: Esztergomi zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* II. (2006/1–2) 191–201.; *Mikó Gábor*: A „>szent királyok törvényei<”. A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története. In: *Századok* 150 (2016/2), 319–340. kül. 326.; *Ubrin Dorottya*: Az ún. I. és II. esztergomi zsinat és a Pray Kódex. In: *Írások a Pray-kódexről*. Szerk.: Bartók Zsófia Ágnes – Horváth Balázs. Bp., 2019. 19–28.

⁶ *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). Paderborn – München – Wien – Zürich. 1987.; *Alexander Szentirmai*: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 47. (1961) 267–292.

⁷ A teljességre való törekvés igénye nélkül: *Solyosi László*: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. *Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV*. Bp., 1997.; *Jaczkó Sándor*: A váradi egyház 1524. évi zsinati határozatai. Bp., 2016.; *Erdő Péter*: A részleges egyházjog forrásoka a Magyarországon őrzött középkori kódexekben. *Magyar Könyvszemle* 108 (1992), 301–312.; *Uő.*: Az esztergomi szinodális könyv. *Magyar Könyvszemle* 109 (1993), 263–278.; *Uő.*: Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai. *Magyar Könyvszemle* 113 (1997), 1–15.; *Somogyi Szilvia*: Az esztergomi szinodális könyvről: új források, redakciók és szövegtöbbletek nyomában. (Előtanulmány egy disszertációfejezethez). *Magyar Könyvszemle* 135 (2019), 1–17.; *Uő.*: Az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati tevékenységéről és zsinati könyvéről. *Századok* 155 (2021/4), 725–760.

kéziratok számának jelentős bővülésére nemigen lehet számítani.⁸ A rendelkezésünkre álló hazai zsinati könyvek és redakciók vizsgálata után egyre több jel mutat arra, hogy miután az esztergomi egyházmegye, bizonyíthatóan 1382 után – valójában talán már néhány évtizeddel korábban – átvett egy némiképp átalakított és némiképp csonkolt, Durandus kánonjogásztól (1230–1296) származó, Nyugat-Európában is elterjedt szinodális könyvet, a középkori Magyar Királyság egyházmegyéi, beleértve nem csak az esztergomi, hanem a kalocsai egyháztartomány egyházmegyéit is, az e jelenség miatt analogikusan „középkori magyar zsinati tájnak” nevezhető területen teljesen egységesen egy zsinati könyvet használtak. Ez, a szakirodalomban immár Erdő Péter kutatásai óta következetesen késő középkori esztergomi szinodális könyvnek nevezett alapszöveg kisebb átszerkesztéseken, bővítéseken ugyan átesett, szövegét ugyan néhány ponton kibővítették, ám hatása mind térben, mind időben hatalmas volt. Úgy képzelhetjük, hogy – mostani tudásunk szerint – bő másfél évszázadon keresztül mindegyik egyházmegyében, minden zsinaton ugyanazt a zsinati ordót, sermo synodalist hallgatták meg az egyházmegye papjai, valamint ugyanazokat a szentségek kiszolgáltatásáról és egyebekről szóló határozatokat. Sejthetjük, bár bizonyítani ezt források sokaságával aligha lehet, hogy az ország minden vidékén a papok e szöveg nyomán éppen ugyanazt tanították híveiknek. A zsinati könyvből vett egynemely gyakorlati példával élve a szükségkeresztiségről például azt, hogy a csecsemő keresztelés nélküli halálát elkerülendő, ha nem lehet időben paphoz jutni, még nő is elvégezheti e szentség kiszolgáltatását.⁹ A gyónásról azt, hogy súlyos bűnt meggyónni sincs okuk félni a híveiknek, mert a papnak az egyházi előírások folytán tilos megbotráncozása jelét mutatni, amely a bűnöst bűneinek őszinte meggyónásáról eltántorítaná.¹⁰ Vagy éppen a pap által a betegekhez vitt Oltáriszentségről

⁸ Ugyanez a megállapítás ugyanakkor nem teljesen áll a Mohács előtti egyházmegyei zsinati tevékenységre, mert utóbb a 15. századi érseki, püspöki, vikáriusi oklevelek és a szentszéki bíráskodáshoz kapcsolódó iratanyag módszeres átvizsgálása számszerűen is sok ismeretlen egyházmegyei zsinat, vikáriusi ad valvas rendelet említését, vagy zsinati bíróságok működésével kapcsolatos „egyszerű” adatot hozhat felszínre.

⁹ DF 286635 18r és *Somogyi Szilvia*: A brassói dékánuság középkori kézikönyve. (A kánonjog gyakorlati alkalmazása a középkori Magyarországon). Bp., 2021. Doktori disszertáció. Kézirat. 252.: „*Plebibusque vestris sepissime insinuare curate, ut si infantuli nati propter mortis periculum vobis ad baptizandum nequierint presentari, ab omnibus circumstantibus masculis, vel illis non existentibus, a feminis baptizentur, vel etiam a patre vel a matre, si alii desunt.*”

¹⁰ DF 286635 19r és *Somogyi Sz.*: A brassói dékánuság i. m. 260.: „*Item confessiones mulierum non in loco occulto teneat, nec alias faciem avertat, si forte per confessionem mulieris vel hominis notabile peccatum audiat, nec spuatur, nec faciem torqueat, aut signum aliquod faciat propter quod peccatorem terreat, vel rubore vel verecundia confundat ita, quod reliqua peccata sibi timeat confiteri vel revelare.*”

azt, hogy érkezésére a híveket a ló vagy akár a pap nyakába akasztott csilingelő csengettyű „megkülönböztető hangjelzése” figyelmezteti, hogy azok időben tisztellessék az eukarisztiát és meghajolhassanak előtte.¹¹ A házasságról pedig azt, hogy vannak az évnek olyan időszakai, mégpedig a teljes naptári év bő harmadát kitevő egyházi ünnepkörökhöz igazított hetek, amikor a házasságkötés mindenki számára tilos.¹² Mint a példák mutatják, a mindennapi életet meghatározó kultúra, szokás- és viselkedésrend olyan szelete fonódott szöveggé, kódolódott ezekben a zsinati határozatokban, amely a királyság területén élő emberek többségét – a társadalom minden rétegéből éppúgy – érintette. Hiszen, ha a legtöbbször a történírók évkönyveinek lapjaira kínálkozó események nem is történtek, mindenki megszületett és meghalt, közben pedig a legtöbben házasodtak, családot alapítottak, megbetegedtek és gyógyulásban reménykedtek, imádkoztak és gyóntak is.

Mivel a zsinati könyv magyarországi használata hosszú ideig vitathatatlan, széles körben elterjedt, gyakorlati előírásai által a hívek mindennapi életének alapjait szivárgott le tartalma, nem hasztalan feltenni a kérdést, hogy egyrészt meddig számolhatunk használatával, milyen előjelei voltak elavulásának, és a mohácsi csata utáni évtizedekben hogyan nyúltak hozzá a magyar egyházfők az addigra már sok évszázados szöveghez. Azaz mit lehet elmondani a hazai, partikuláris zsinattörténet szempontjából arról a néhány évtizedről, amely megelőzte a nagyszombati zsinatot (1560), de követte a mohácsi csatát? Jelen írás nem szól részletesen Oláh Miklós esztergomi érsek reformtevékenységéről, amelyről már készült feldolgozás Fazekas István tollából,¹³ és nem tárgyalja a nagyszombati zsinat(ok) történetét sem. Három példájával azt kívánja szemléltetni, hogy három nagyon különböző stratégiát alkalmazó (katolikus) főpap, három egymáshoz nagyon közeli időpontban hogyan „alkotott” *mutatis mutandis* zsinati határozatokat az egyházkormányzata alá eső területek számára, hogyan nyúltak vissza a középkori zsinati könyvhöz vagy annak bizonyos elemeihez, és mikortól számolhatunk e kétségtelenül nagy hatású középkori zsinati könyv bő másfél évszázados korszakának végleges leáldozásával.

II. Váraljai Szaniszló pécsi püspök, szepesi prépost: „*non tam subito tamen*”? (1545)

¹¹ DF 286635 25r és *Somogyi Sz.*: A brassói dékánáság i. m. 300.: „*Si autem infirmus est extra civitatem vel villam ita, quod propter necessitatem ad locum remotum oportet sacerdotem ire equestre, ipse sacerdos ad collum suum, vel saltem ad collum equi apponat tyntinnabulum, ut populus ad eius sonitum excitatus in publicum exeat, et reverenter inclinet.*”

¹² DF 286635 20v és *Somogyi Sz.*: A brassói dékánáság i. m. 270.

¹³ *Fazekas István*: Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között. *Történelmi Szemle* 45 (2003), 139–153.

A Pécs városát 1543-ban a közeledő török sereg elől menekülve feladó Váraljai Szaniszló pécsi püspökként alighanem sokkal inkább a város katonai védelmével volt elfoglalva 1543 előtt, mint egyházkormányzati teendőivel. A város elvesztése után szepesi prépostságot nyerő főpap Szepesváraljára 1545 márciusában érkezett, miután az év februárjában részt vett a nagyszombati országgyűlésen. 1545. június 14-re prépostként zsinatot hívott össze.¹⁴ Ez a szepesi zsinat a legkevésbé sem lenne érdektelen, már csak azért sem, mivel a történeti szakirodalom az 1544–1545-ös évek tájkát jelöli ki annak időpontjául, amikor a Szepesség területe középkorból örökölt szervezetének plébánosai a protestáns tanok iránt végleg elköteleződtek.¹⁵

Hogy ezen az 1545-ös szepesi préposti zsinaton mi történhetett, teljes egészében aligha rekonstruálható. Ami viszont a korabeli források és a későbbi történetírás értesüléseit illeti vele kapcsolatban, azokban, ha nem is erős, de kézzel fogható ellentmondás észlelhető Váraljai Szaniszló püspök szándékaival és az egyházi újításokhoz való hozzáállásával kapcsolatban. A kortárs Georg Moller, utóbb protestáns lett – akkor még a fordulat előtt álló – lőcsei plébános által vezetett *Matricula Molleriana* szerint 1545 tavaszán ő maga kereste fel a prépostot, aki „igen ajánlotta az evangélikus szertartást, hogy a felesleges egyházi szertartásokat, melyek nincsenek a Szentírásban megalapozva, el kell törölni, de mégsem olyan hirtelen, s megígérte, hogy kellő mérlegelés után mindezt meg fogja tenni”.¹⁶ Azt, hogy a prépost hogyan értette a „non tam subito tamen” kitétel, és a nyáron esedékes zsinatig fennmaradó három hónapban fáradozott-e új zsinati rendelkezések előkészítésén, ahhoz ismernünk kellene a nyári határozatok tartalmát. A középkori zsinati határozatokhoz való hozzányúlást az indokolta volna, hogy éppen azok írták elő a protestáns egyházak által nem szentírásinak, azaz feleslegesnek tartott szertartások egy részét. Mindenesetre a korabeli forrás (Georg Moller) értesülését a pécsi püspökről a történetírás a 20. század elején különbözőképpen értékelte. Bruckner Győző a lőcsei plébáno-

¹⁴ *Pírballa Márton*: A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig. Lőcse, 1899., 208.

¹⁵ *Csepregi Zoltán*: A reformáció nyelve. Humanizmus és reformáció (34). Bp., 2013. 206.; *Szabó András Péter*: A huszonnégy szepességi királyi plébános anyakönyve mint a reformáció és az egyháztörténet változó tükré. In: Ige-idők: a reformáció 500 éve. A reformáció emlékéve alkalmából rendezett kiállítás (Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26. – november 5.) tanulmánykötete. Szerk. Kiss Erika – Zsászkaliczky Márton – Zsászkaliczky Zsuzsanna. Bp., 2019. 434–440. Itt: 434.

¹⁶ Idézi: *Csepregi Z.*: A reformáció nyelve i. m. 206. Vö.: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerkesztették: Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János. Második kötet: 1530–1534. és három függelék. Bp., 1904. 422., a *Matricula Molleriana* Szaniszló prépostról szólva: „1545. De reverendissimo domino, domino Stanislao Cibiniensi, episcopo Quinqueecclesiensi, praeposito Scepusiensi, domino vere christiano, evangelicae veritatis amatore ac fautore observantissimo.”

sokkal való kapcsolatfelvételt úgy értelmezte, hogy „*Szaniszló prépost tehát messzemenő engedményeket tett [...] az evangélikusoknak*”,¹⁷ vele szemben Pirhalla Márton jóval szkeptikusabban ír a pécsi püspök, szepesi prépost állítólagos protestantizmus irányába ható engedményeiről, nyilván tette ezt mindkét történetíró saját protestáns, illetve katolikus felekezete történetírásának nyomdokait követve, a történéseket különböző, a hagyományos felekezeti történetírás nézőpontjaiból vizsgálva.¹⁸

Az 1545 nyarára meghirdetett szepesi préposti zsinat határozatait már a 18. század végén sem találták. A Szepességről a 18. század végén jelentős forrásanyagot módszeresen összegyűjtő és közreadó jezsuita Wágner Károly tanácstalanul nyilatkozott hiányukról: lappanganak-e, teljesen elpusztultak-e, nem tudja.¹⁹ A zsinat dokumentációjának egyetlen részletét Péterfy Károly tette közzé 1742-ben „*Ordo divinorum officiorum in sancta synodo observandorum M. D. XLV.*” címen, ennek a tartalmáról részletesebben lentebb szólok. Maguk a határozatok azonban nem kerültek szeme elé, bevezetője alapján elveszettek tartotta őket.²⁰ Az eseményekkel kapcsolatban két feltételezés lehetséges. Az egyik, hogy az utóbb protestánsá lett kortársak által neki tulajdonított újító szellemtől vezérelve Váraljai Szaniszló valamilyen új zsinati határozatokkal állt elő 1545-ben az abban a pillanatban talán éppen még nem protestáns szepesi plébánosoknak. A másik felvethető megoldás a középkori úzus szerves folytatása lenne a katolikus főpap részéről: azaz fogta az addig használatban lévő középkori (esztergomi és lőcsei) zsinati határozatokat és változatlan formában azokat hirdette ki. Az utóbbi lehetőség megvizsgálásához egy középkortörténeti kitérő szükséges.

A 15. század folyamán az esztergomi érsek egyházkormányzati joghatósága alá tartozó két prépost, a pozsonyi és a szepesi, saját területén vikáriusi jogokat gyakorolt.²¹ Közülük a szepesi, Stock János prépostsága idején, 1459-ben, II. Piusz pápától jogait elismerő oklevelet nyert.²² Ezek között szerepelt zsinat összehívásának joga (ius sinodum convocandi) is.²³ A kutatások szerint, noha a szepesi prépostok által a terület plébánosai számára

¹⁷ Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. kötet. Bp., 1922., 93.

¹⁸ Pirhalla M.: A szepesi prépostság i.m. 208–219.

¹⁹ Carolus Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Pars III. Viennae, 1778. 84.

²⁰ Péterffy, Carolus: *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI. usque ad annum MDCCXV.* [...] Pars prima. Viennae, 1742., 284.

²¹ C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). Szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. Bp., 2014. 18–19.

²² Buják Gábor: Stock János és a szepesi egyház kiváltságai. In: Mátyás király és az egyház. Szerk. Fedeleš Tamás. Pécs, 2019. 203–231. kül. 203.

²³ DF 264475.

tartott gyűlések már a 13. század végén is adatolhatók, a 15. századi szepesi préposti zsinatok megtartásának pápai engedélye azzal függ össze, hogy a terület az esztergomi egyházmegyei zsinat megtartásának helyétől távol esett, így az ott hallottakat, előírtakat a prépost a gyűlésen adta tovább a helyi plébánosok számára.²⁴ Stock János szepesi prépost pedig nem csupán élt a zsinattartás jogával, hanem az 1460-ban Lőcsén megtartott préposti zsinatának határozatai is ránk maradtak.

A határozatok 15. századi másolatát az Egyetemi Könyvtárban őrzött Cod. Lat. 73-as jelzetű kódexe tartotta fenn, az esztergomi szinodális könyv legkorábbi (ún. E1) redakciójával együtt.²⁵ Bár Szentirmai Sándor 1961-ben azt feltételezte, hogy ezek „idegen előképre” vezethetők vissza, forrásuk sziléziai területen – innen származott Stock János prépost – keresendő, ezek feltárására azóta sem került sor.²⁶ Megkérdőjelezhetetlen állítás azonban az, hogy ezek a Stock-féle határozatok a kezünkben lévő egyetlen zsinati szöveg a középkori Magyar Királyságból, amely nem az ún. késő középkori esztergomi zsinati könyvet veszi át, vagy bővíti, hanem szövege attól eltér.²⁷ Igaz ez még azzal a hozzáttétellel együtt is, hogy nem úgy kell elképzelnünk, hogy a szepesi prépostság területén 1460-tól kezdve a Stock-féle határozatok voltak érvényben, hanem úgy, hogy a szepesi határozatok az esztergomi zsinati könyv „hatályban maradása” mellett voltak követendőek a terület plébánosai számára. A prépost a zsinati bevezetőben maga fogalmazta meg: „*Volentes itaque prout tenemur, almae ecclesiae Strigoniensis statuta synodalia, immota firmitate, stabilique servare sub tenore*”.²⁸ Az esztergomi szinodális könyv és a Stock-féle szepesi határozatok egy időben való, párhuzamos használatának legjobb bizonyítéka, hogy a kódexben,²⁹ amelyet szepességi papok használtak a 15. század végén, a 16. század első évtizedeiben, az esztergomi egyházmegye ünneplistáját a szepesi határozatok végére másolták be, nem az őket követő esztergomi szöveg végére.³⁰ A

²⁴ Buják G.: Stock János i. m. 221–222.

²⁵ Erdő Péter: Az esztergomi szinodális könyv. Magyar Könyvszemle 109 (1993/3), 263–278. kül. 266.

²⁶ Alexander Szentirmai: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 47 (1961) 267–292. kül. 282. Vö. Szentirmai Sándor: A magyar egyházmegyei zsinatok. In: Uő.: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Szerk.: Thoroczkay Gábor. Pécs, 2021., 123–144. kül. 135.

²⁷ Szentirmai S.: Egyházmegyei zsinatok i. m. 135., Erdő P.: Esztergomi szinodális könyv i. m. 266.

²⁸ Péterfy, C.: Sacra concilia i. m. 202.

²⁹ Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73.

³⁰ „*Secuntur festa, que sunt celebranda secundum constitutiones almae ecclesie Strigoniensis.*” Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73. Vö.: https://edit.elte.hu/xmlui/static/uv/uv.html?key=10831/30490&fname=pager_001.jpg.jpg 160. fénykép. Letöltés ideje: 2023. 08. 29. Ez a tény, hogy a középkori kódexben a szepesi határo-

szepesi határozatokat „olvasni” és „érteni” sem lehetett teljesen önmagukban, értelmezésük az esztergomi szinodális könyv párhuzamos ismeretét és „olvasását” feltételezte. Ez a szövegezés számos pontján is kitűnik, ahol a határozatok „*aut alias sub poenis in statutis synodalibus ecclesiae Strigoniensis*” és „*prout etiam in aliis huiusmodi almae ecclesiae Strigoniensis reperimur evidenter*” kitételekkel egészültek ki.³¹ Tehát 1460-ra jött el először a pillanat, amikor valaki a Magyar Királyság területén – történetesen éppen a szepesi prépost – úgy érezte, hogy az esztergomi zsinati könyv alapszövegének nagyon apró módosításokkal való ellátása és kihirdetése önmagában nem elegendő, az alsópapáságnak kiegészítő előírásokra van szüksége. Stock János saját határozataiba bátran emelt be a Bázeli Egyetemes Zsinat (1431–1449) szövegéből.³² Attól sem riadt vissza, hogy a szentségek kiszolgáltatásának alapvető gyakorlata tekintetében mást írjon elő, mint az esztergomi szinodális könyv e tekintetben archaikus joggyakorlatot leíró határozata: utóbbi a keresztelésnél pl. annak ősi, alámerítéses formáját írja le, előbbi pedig az addigra már praktikus okokból és használati tárgyakkal bizonyítható módon Közép-Európában sokkal inkább elterjedt leöntéses keresztelést.³³ A Stock-féle 1460-as szepesi szövegben előtérbe kerülnek az olyan mindennapos gyakorlati problémákat rendezni kívánó határozatok – papok életmódja, papok ágyastartása, szentségek őrzésének nem megfelelő módja –, amely problémák aztán a 16. század második feléből³⁴ szórva-fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyvekből is visszaköszönnek

zatok végén ott áll az esztergomi egyházmegye ünneplistája és még két másik függelék, amely ábrákkal mutatja be a házassági akadályokat, a Péterfy-féle kiadásban elsikkadt, ezek a kiadásból egyszerűen kimaradtak.

³¹ Péterfy, C.: *Sacra concilia* i. m. 206., 209. Még ezeknél is jobb példa az a szepesi határozat, amely az esztergomi rítus (és szertartáskönyv) követését írja elő: „*Item, cum non liceat a capite membris, quin immo ni inferioris sit, se superiorum monitis, et constitutionibus reformare, volentes itaque ecclesiam nostram, et omnes alias nobis subjectas, eo, quo possumus, et debemus modo almae ecclesiae Strigoniensis, moribus et ritui conformare, statuimus, ut omnes clerici beneficiati presbyteri nostrae iurisdictioni subiecti se dictae ecclesiae Strigoniensi in horis canonicis districte, et intelligibiliter per eos legendis, quantum possunt conforment.*” Ld. uo. 209.

³² Péterfy, C.: *Sacra concilia* i. m. 207.: „*Alioquin, si per nos monitis, quos et praesentes monemus, eas non dimiserint, suis beneficiis duximus spoliandos, et gravius puniendos, prout nobis visum fuerit, et prout in decreto Sacri Basileensis Concilii lucidissime est expressum, cuius tenor sequitur in hac forma: Sacro Sancta generalis Synodus Basileensis in Spiritu Sancto legitime congregata, universalem ecclesiam repraesentans, ad perpetuam rei memoriam.*”

³³ *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Battyán episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae. Tomus tertius. Claudiopoli MDCCCXXVII. 261.*; Péterfy, C.: *Sacra concilia* i. m. 202.

³⁴ Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század. Fordította: Domokos Pál Péter – Rosdy Pál – Varga Imre. Szerkesztette: Tomisa Ilona. Bp., 2002. 27–89.

utóbb. Úgy tűnik, hogy Stock János szepesi prépost érzékelte az esztergomi zsinati könyv avulását és saját határozatainak megalkotásakor probléma-érzékeny volt, ám a szepesi határozatok szövegének forrásai ugyanazon az altalajon keresendők, ahol az esztergomi szinodális könyvé is. A prépost 1460-as határozataira a bevezetőben úgy hivatkozik, mint „*digesta statuta*”, azonosított források híján úgy érthetjük, hogy a szöveg a középkori kánonjogi és partikuláris zsinati szövegek megalkotásának szokásos receptje alapján, kompilatív módon korábbi egyetemes kánonjogi előírás felhasználásával és „sorban való előadásával” készült. A Stock János-féle recept nem vált elterjedtté. Az esztergomi szinodális könyvet még a 15. század végén is jelentősebb módosítás nélkül használták országszerte, és az 1515-ből ismert veszprémi, valamint az 1524-es váradi zsinati könyvet kiadó püspökök sem módosították jelentősen az avulóban lévő szöveget.

A kitérő után adódó jogos kérdés, hogy mi köze Stock János szepesi prépostnak Váraljai Szaniszló szepesi prépost 1545-ös szepesi zsinatához és a protestáns reformáció ügyében általam feltételezett, de bizonyítani nem tudott „oldalazó taktikájához.” Az 1460-as szepesi zsinati határozatok szövegének tanulmányozásához magától értetődően mindenki a középkori kódexben fennmaradt szöveget használja, ám létezik a határozatoknak egy sokkal későbbi, elfeledett másolata is. Az egyszerű, papírra írott másolat készítésének idejeként a Diplomatikai Fényképgyűjtemény készítői a 18. századot jelzik.³⁵ Őrzési helye az esztergomi Prímási Levéltár Archivum ecclesiasticum vetus gyűjteménye.³⁶ Az eredetit rejtő esztergomi levéltári boríték datálása eltér a Diplomatikai Fényképtárártól: „Tartalom: a szepesi prépostság zsinatának határozatai. XVI. századi egyszerű másolat. 14 folio 2-szer kétrét hajtott papírlap.”³⁷ Egy kétrét hajtott papírlap a többinél minimálisan kisebb és a többihez külön van hozzáfűzve. Az így egybefűzött lapok borítólapja egy szintén velük közel azonos méretű papírlap kétrét hajtván és ebben a formában még egyszer összehajtván. Az újkori számozás a 2-es számmal kezdődik és 13-ig halad. Az így megszámozott oldalak közül a 2r–11r-re van másolva az 1460-as szepesi zsinati szöveg, a 11v oldal üres, az utólag hozzákötött papírra pedig más kézírással az 1545-ös szepesi zsinatnak azt az egyetlen általunk ma ismert és fentebb már említett részletét másolták rá. A papír vízjeles mind a középkori határozatokat tartalmazó részen, mind az utólag hozzákötött lapon. Ez, a 2r/v, 10r/v és 13r/v oldalon látható vízjel azonos, azaz az 1545-ös részletet tartalmazó papír vízjele megegyezik a középkori szöveg másolatát tartalmazó lapokéval. A vízjel egy kb. 6,9 cm hosszú, 6,4 cm széles heraldikai kétfejű sas, teste szívpanasz, a szárnyaival mind a jobb, mind a bal oldalon H betűt tart.³⁸ E vízjelnek a vízjel-adatbázisokban 1624 körüli időpontra datálható külföldi párhu-

³⁵ DF 278953: zsinati határozatok, másolat (1701–1800).

³⁶ Esztergomi Prímási Levéltár AEV No. 53/4.

³⁷ Esztergomi Prímási Levéltár AEV No. 53/4.

³⁸ Esztergomi Prímási Levéltár AEV No. 53/4. 2r/v, 10r/v, 13r/v.

zamai találhatóak.³⁹ Az 1460-as szepesi zsinati határozat szövege filológiai értelemben véve gyakorlatilag nem tér el a középkori kódexből ismert szövegtől, ám utólag a másolat datálásának szempontjából nem érdektelen marginális jegyzetekkel látták el: a keresztszülők számát szabályozó középkori rendelkezés mellé odaírták, hogy a Tridenti Zsinat a határozatot kiigazította.⁴⁰ Az egyszerű papírmásolat e megfontolások (vízjel-párhuzam, íráskép, korábbi javasolt datálások) alapján legvalószínűbben a 17. század első felének utolsó évtizedeiben készülhetett, azaz jóval a szepességi protestáns reformáció térnyerése után.

Az utólag hozzákötött lapok az 1545-ös Váraljai Szaniszló prépost által megtartott zsinat rendtartását írták át. Az ilyen típusú zsinati ordók a középkorban végig azt szabályozták, hogy a zsinat közben zajló liturgikus szertartásokon ki celebrál. Az egyházmegyei zsinatok hosszát is csak áttételes és töredékes források alapján lehet megbecsülni, Szentirmai Sándor szerint ez hazánkban általában véve 3-5 nap volt.⁴¹ A hazai középkori egyházmegyei zsinatok liturgikus szertartásaival kapcsolatban szintén homályban tapogatózunk. Az 1545-ös szepesi zsinat ordója a szertartásokat négy napra osztja be, szombattól keddig.⁴² Mivel ismert a tervezett június 14-i kezdési dátum, ezért azzal kell számolni, hogy az a kérdéses négy napig terjedő időszak, amelyről szó van, június 13-tól, szombattól, június 16-ig, keddig terjedt. Szombaton csak a vesperást tartották meg, azt lehet gondolni, hogy ez teljesen praktikus megoldás. Hogy egy esemény el tudjon kezdődni egy adott napon, ahhoz a résztvevőknek már az előző este össze kellett gyűlniük a helyszínen, különösen, ha messziről érkeztek. A zárónapon, kedden a zsolozsmarendben csak a primát és terciát végző papok szerepelnek, eltérően a vasárnaptól és a hétfőtől, ahol a vesperásig bezáróan van összeállítva.⁴³ Hétfőn a celebránsok, kar-ima résztvevők és szolgálattevők (chorales, assistants) nevének elősorolása előír a mise után egy körmenetet is. Összefoglalva azzal lehet számolni, hogy a résztvevők a zsinat összehívásának napja előtti este érkeztek meg, a zsinat harmadik napján pedig délelőtt befejeződött az esemény, a két teljes nap közül pedig feltételezhetően az első lehetett alkalmas arra, hogy ott a prépost a zsinati határozatokat kihirdesse, mivel a másik napra a körmenetet ütemezték.

A zsinati rendtartás előzetesen legalább az alábbi helyekről származó plébánosok részvételével számolt: Leibicz, Káposztafalva, Pálmafalva,

³⁹ <https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?ref=-DE4215-PO-26682> Letöltés ideje: 2023. 08. 30.

⁴⁰ A megjegyzés itt is jól látható: DF 278953 2v (=41. fénykép), a szövegtükör mellett a bal oldali margón.

⁴¹ *Szentirmai S.*: Egyházmegyei zsinatok i. m. 132–133.

⁴² Esztergomi Prímási Levéltár AEV No. 53/4. 12r–13r.

⁴³ A zsolozsmázás rendjéről általában és részletesebben: *Déri Balázs*: „Hórák és órák”. A szent idő mint vallásfenomenológiai jelenség. *Vallástudományi Szemle* II. /1. (2006) 53–65.,

Sperndorf, Ellenbach, Izsák (Zsákóc), Duránd, Lomnicz (Kakaslomnicz), Ménhárd, Lőcse, Felka, Szepesszombat, Mühlenbach, Edelén, Poprád, Keresztfalva, Maldur, Rókusz, Podolin, Toporc, Krig, Matheócz, Teplicz, Igló, Lubló, Kubach, Rauschenbach, Hopfengart, Krompach, Béla, Márkusfalva, Zsegra, Richnó, Bethlenfalva, Letán, Vidnicz, Görgő, Grancz, Tamási, Grénicz, Jemnik, Farkasfalva, Vidnicz.⁴⁴ Mint a listából kitűnik, azon a 24 szepesi plébános testvérületéből (fraternitas XXIV regaliu parochorum) szerepeltek azok a plébánosok is, akik a Zsigmond király által 1412-ben Lengyelországnak elzálogosított városok plébánosai, és azok is, akik a magyar fennhatóság alatt maradt terület plébánosai voltak, ezeken kívül pedig még számos más, a szepesi prépostság területén található plébánia papja kaphatott meghívót. Számuk bőven negyven fölött volt, a zsinat résztvevői közé pedig még nyilvánvalóan hozzászámolandóak a szepesi káptalan tagjai is. Természetesen az ordo az 1545-ös zsinat előtt készült, a plébánosok neveit nem is tartalmazza, csak plébániájuk helyét, valamint előírja, ha valaki közülük hiányozna, akkor helyettesíteni kell a liturgikus eseményen.

Péterfy Károly a 18. század közepén biztosan nem az AEV No. 53/4-es papírmásolatot vette alapul e 1545-ös szepesi zsinati rendtartás szövegének közreadásánál, mert a kiadásában szerepel a törzsszöveg előtt és utána is egy 17. századi záradék, ami arra utal, hogy Sebestyén András erdélyi püspök, szepesi prépost átíratta az 1545-ös rendtartást a szepesi káptalannal, mégpedig 1683-ban. Ezzel lassan az apró részletek összerakása után adódó részkövetkeztetés levonásához értem. 1460-ban Stock János az esztergomi zsinati könyvet kiegészítő határozatokat adott ki a szepesi prépostság területére. Példáját más megyéspüspökök nem követték, ők Mohácsig nem nyúltak hozzá az esztergomi alapszöveghez. A szepességi „protestáns-fordulat” évében érkezett a területre Váraljai Szaniszló prépost, korábbi pécsi püspök, aki még arra az évre, 1545 nyarára préposti zsinatot hívott össze, ahová hivatalos volt a prépostság területének teljes papsága. Az 1545-ös zsinat határozatai nem maradtak ránk, vagy legalábbis nem találjuk őket. Elképzelhető, hogy amikor vélhetően valamikor a 17. század első harmadának vége, vagy legkésőbb közepe táján másolatot készítettek az 1460-as középkori zsinati határozatokról és az 1545-ös zsinati rendtartásról, akkor ezt a két szöveget egy dokumentummá fűzték össze. Ha ekkor még meglettek volna az 1545-ös zsinat határozatai, akkor semmi értelme nem lett

⁴⁴ Péterfy, C.: *Sacra concilia* i. m. 285–286., Esztergomi Prímási Levéltár AEV No. 53/4. 12r–13r. = DF 278953. A települések azonosításához az alábbi segédleteket használtam: *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet. Bp., 1890. 245–277.; *Engel Pál*: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Bp., 2020.

volna azokat nem bemásolni a középkori szöveg után, és a vonatkozó zsinat rendtartása elé, valamint, ha 1545-ben Váraljai „újított” volna a határozatokon, semmi értelme nem lett volna pl. a Tridenti Zsinat-féle módosítást a keresztszüilők számával kapcsolatban a középkori határozatok mellé írni és nem az 1545-ös „új” szöveg mellé. Logikusabbnak tűnik tehát azt feltételezni, hogy Szaniszló „*non tam subito tamen*” taktikája középkori elődei hagyományának szerves folytatása volt: nem veszték el az 1545-ös határozatok, hanem egyszerűen arról van szó, hogy Szaniszló zsinatán a középkori, 1460-as lőcsei határozatokat hirdette ki és fogadta el érvényesnek. Ha a feltételezés megállná a helyét, akkor pedig ez a történet, ti. hogy az 1545-ös szepességi zsinaton egyházi reformokra várakozó teljes szepesi papság „nem kapott semmit” a préposttól, akár az akcelerátora is lehetett volna a terület protestáns fordulatának.

III. Bornemisza Pál nyitrai adminisztrátor (1560)

A könyvnyomtatásra a 16. századi reformátorok szívesen tekintettek úgy, mint a (protestáns) reformáció szolgálóleányára, isteni csapásra a catholica ecclesiával szemben.⁴⁵ Ennek, a modern történettudományba is leszivárgó korábbi értelmezési hangsúlynak a nyomán hosszú ideig sokkal kevésbé volt „divatos” a reformáció előtti katolikus egyháznak és a könyvnyomtatás viszonyának a vizsgálata, mint a nyomdák és a protestáns reformátorokéi. Utóbb azonban Európa-szerte elkezdtek összegyűjteni számos, főként liturgikus tartalmat hordozó, az egyházmegyék főpapjai által még 1500 előtt kinyomtatott ősnymotványt is. E kutatások nyomán a korábbi egyoldalú kép mára sokat változott. Natalia Nowakowska például több mint száz, Európa egyházmegyéiben 1480 és 1500 között kinyomtatott misekönyv, breviárium és egyéb liturgikus tartalmú könyv vizsgálata nyomán állította, hogy a nyomtatott könyv, mint a papi szolgálathoz szükséges ismeret hordozó tárgy, már a 15/16. század fordulója előtti évtizedekben az „intézményfejlesztés” hatékony eszköze volt a katolikus megyéspüspökök kezében is. Szerinte a liturgikus tartalom eme átköltöztetése a kódexek lapjairól a nyomtatványok oldalaira a katolikus egyházban leginkább a 15. század utolsó két évtizedében élte reneszánszát, 1490 körül ért csúcspontjára, a század fordulója után azonban visszaszorult a folyamat, hogy aztán csak a Tridenti Zsinattal és az „ellenreformációval” kapjon új lendületet.⁴⁶

⁴⁵ Idézi: *Natalia Nowakowska*: From Strassburg to Trent: Bishops, Printing and Liturgical Reform in the Fifteenth Century. Past und Present. 213 (2011) 4.

⁴⁶ *Nowakowska, N.*: Bishops, Printing and Liturgical Reform i. m. 31. A magyar történeti irodalom több helyen elvégezte a történetírás hagyományos „ellenreformáció”, „katolikus reform” és katolikus konfesszionalizáció fogalmainak értékelését, kritikát gyakorolt a terminusok fogalmi tartalmával és használhatóságával kapcsolatban. E helyen a teljesség igénye nélkül ld.: *Tusor Péter*: Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon. Egyetemi jegyzet. Bp., 2018. 9–11.; *Molnár Antal*: Miért világtörténeti kuriózum a magyarországi reformáció? In: Ige-Idők. A

A középkori Magyar Királyságban e tekintetben megfigyelhető folyamatok egybehangzanak Nowakowska állításaival. Többek között a nyomtatott esztergomi breviárium 1480-ban látott napvilágot,⁴⁷ a Missale Strigoniense 1484-ben,⁴⁸ az Obsequiale Strigoniense 1496-ban,⁴⁹ a Baptismale Strigoniense 1500-ban.⁵⁰ Bár a Psalterium Strigoniense nyomtatása adathozható 1515-ből⁵¹ és 1523-ból is,⁵² a liturgikus könyvek nyomtatásának nagy „berobbanása” – legalábbis az eddig összegyűjtött források alapján – ezután csak Oláh Miklós főpapságának időszakát,⁵³ és az 1560 utáni időszakot, azaz a nagyszombati zsinat utáni időszakot jellemezte. A középkori Magyar Királyság 1480 és 1526 közötti nyomtatott könyvállományában az egyházi tartalmú nyomtatványok, azon belül is a liturgikus tartalmat hordozó nyomtatványok elképesztő túlsúlyára a közelmúltban – többek között – Déri Balázs hívta fel a figyelmet, utalva rá, hogy ez a tény erősen árnyalja azt a narratívát, amely általában véve a korai nyomtatványokat hangsúlyosan a reneszánsz-humanista tudás hordozóiként írja le.⁵⁴ Szintén az ő megállapítását érdemes hosszabban és szó szerint idézni a korai nyomtatott esztergomi liturgikus könyvekkel kapcsolatban, mielőtt visszatérnék a zsinati határozatokra: „Az 1480-as és 1484-es esztergomi nyomtatott liturgikus könyvek minden lényeges tekintetben a (színvonalas) esztergomi kéziratok egyszerű áttételei az új médiára. Az annak megfelelő (illetve azáltal lehetővé tett) formai és összeállítási jellemzők, sőt filológiai módszerek

reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26 – november 5. I. kötet. Tanulmányok. Szerkesztette: Kiss Erika – Zácskaliczky Márton – Zácskaliczky Zsuzsanna. Bp., 2019. 14–25. kül. 17–18.; *Kármán Gábor*: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára. In: Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete. Hajnal István Kör. Bp., 2013. 27–40. kül. 29. A fenti szövegben azért használtam az ellenreformáció terminust, mert a hivatkozott helyen a „Counter-Reformation” terminust szerepeltette a szerző.

⁴⁷ Ld.: Usuarium. A Digital Library and Database for the Study of latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period. <https://usuarium.elte.hu/book/259/view>

⁴⁸ <https://usuarium.elte.hu/book/248/view>

⁴⁹ <https://usuarium.elte.hu/book/770/view>

⁵⁰ <https://usuarium.elte.hu/book/810/view>

⁵¹ <https://usuarium.elte.hu/book/250/view>

⁵² <https://usuarium.elte.hu/book/257/view>

⁵³ Erről részletesebben ld. *Szoliva Gábor* OFM: „...Viennae excudi fecimus”. Oláh Miklós esztergomi érsek könyvkiadói tevékenysége és a katolikus megújulás. *Sapientia* 8 (2015/2), 16–39.

⁵⁴ *Missale Strigoniense 1484* id est *Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis*, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RKM III 7) recentius edidit Blasius Déri. Bp., 2009. XIX.

*a liturgikus könyvek esetében is több évtizedes folyamat eredményeként alakultak ki.*⁵⁵

A liturgikus tartalmakhoz hasonlóan a 15. század utolsó évtizedeiben megindult az egyháztartományok, egyházmegyéek zsinati könyveinek és határozatainak a nyomtatott könyvekbe való „átköltöztetése” is. Bár hasonló átfogó vizsgálat – amely szükségesnek látszik – eredményére ezzel kapcsolatban nem bukkantam úgy, mint a liturgikus könyvekkel kapcsolatban, a Gesamtkatalog der Wiegendrucke katalógusában végrehajtott egyszerű keresés is több tucat találatot ad azokra a 15. század utolsó két évtizedéből származó statuta provincialia és statuta synodalia nyomtatványokra, amelyek jelentős része nem Európa egyházmegyéinek 15. század végi legújabb zsinati határozatait tartalmazta, hanem egészen egyszerűen a korábban kéziratokban őrzött, gyakran addigra már évtizedek, esetleg évszázadok óta használt határozatokat nyomtatták ki újra.⁵⁶

A késő középkori esztergomi zsinati könyv nyomtatott példányait Borsa Gedeon kutatta fel és írta le. E kutatások nyomán Mohács előttről az esztergomi zsinati könyvnek három különböző időpontban kinyomtatott változatát ismerjük: egy 1484-ben Velencében, egy 1494-ben Bécsben és egy 1519-ben Velencében megjelent változatot.⁵⁷ Miként a fennmaradt középkori kéziratok példányoknak,⁵⁸ a nyomtatott változatoknak is alapvető jellegzetessége, hogy a nagy részén alig változtatott szövegben a zsinati időpontjának és a kiadásnak megfelelően „cseréltették” az éppen hivatalban lévő esztergomi érsekek nevét. Míg a kéziratok példányokban erre

⁵⁵ *Déri Balázs*: Transcursum. Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról. Magyar Könyvszemle 128 (2012/1), 113–117. kül. 117.

⁵⁶ Egy olyan átfogó vizsgálat elvégzésére, amely középpontjába azt a kérdést állítja, hogy a könyvnyomtatás megjelenése és a Tridenti Zsinat között milyen utat jártak be az egyházmegyéek középkori határozatai, mennyi jutott el közülük a nyomdáig, ez a magyar nyelvű tanulmány a legkevésbé sem alkalmas. Itt csak egy-két példa a kinyomtatott középkori egyháztartományi zsinati könyvekre és/vagy zsinati határozatokra: a mainzi egyháztartomány zsinati könyvét (Statuta provincialia antiqua et nova Moguntina) 1482-ben nyomtatták ki, ld.: Gesamtkatalog der Wiegendrucke: <https://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/M43477.htm> (letöltés ideje: 2023. 10. 11.). A magdeburgi egyháztartományét (Statuta provincialia Magdeburgensia) 1489-ben, ld.: Gesamtkatalog der Wiegendrucke • <https://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/M43467.htm> (letöltés ideje: 2023. 10. 11.). A prágai egyháztartományét (Statuta provincialia Pragensia) 1476-ban, ld. Gesamtkatalog der Wiegendrucke: <https://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/M43484.htm> (letöltés ideje: 2023. 10. 11.)

⁵⁷ *Borsa Gedeon*: Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigoniensis, Magyar Könyvszemle 72 (1956), 287–293., *Borsa Gedeon*: Hazai egyházmegyéek Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai. Magyar Könyvszemle 102 (1986), 67–74.

⁵⁸ Ezekről, azaz az Egyetemi Könyvtár kódexéről, a brassói és kormöcbányai kódexekről részletesebben ld. Somogyi Sz.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 742–748.

Demeter (1378–1387) és (Kanizsai) János (1387–1418) érsekek nevének cserélése révén ismerünk példát, addig Borsa kutatása nyomán világos, hogy a három különböző nyomtatványban három különböző érsek neve szerepelt: méghozzá Szécsi Dénesé (1440–1465), Estei Hippolité (1486–1497) és Bakócz Tamásé (1497–1521).⁵⁹

A „középkori magyar zsinati táj” szövegahagyományának sajátos, jelenlegi ismereteink szerinti utolsó darabja az 1494-es nyitrai zsinatnak egy 1560-ban Bécsben, Bornemisza Pál nyitrai adminisztrátor kezdeményezésére kinyomtatott változata. E nyomtatványt a közelmúltban részletesebben Keppinger Boglárka vizsgálta meg.⁶⁰ Már ő felfigyelt rá, hogy Bornemisza abban az évben, amelyben a nagyszombati zsinatot (1560) tartották, nyitrai egyházmegyéje számára gyakorlatilag a középkori esztergomi hagyomány szövegét közölte a nyomtatvány első felében, a második felében kiegészítéseket fűzve hozzá.⁶¹ A nyomtatvány a bécsi jezsuitáknál (Viennae Austriae in Aedibus collegii Caesarei Societatis Iesu) készült, Bornemisza az előszót 1560. január 21-én Nyitrán keltezte.

Ez az előszó az 1494-es zsinat szövegének 1560-as nyomtatása mellett több olyan okot hoz fel ebben, amelyről nehezen dönthető el, hogy valamiféle toposzként kell-e érteni – mint hogy nincs fellelhető kéziratos példány a nyitrai egyház „levéltárában” (ea vero quamvis non ita diu in conservatorio dictae ecclesiae manu olim scripta invenerimus),⁶² illetve, hogy a saját maga által tartandó egyházmegyei zsinatot elhalasztja püspöki kinevezése utánra –, vagy valós indokai a középkori zsinati könyv kinyomtatásának. Bornemisza valójában gyakorlatilag változtatás nélkül közölteti le a középkori szöveget a nyomtatvány első felében, csak előszót fűz hozzájuk és felszereli a korábbi határozatokat egy tartalomjegyzékkel (index materi-arum). A nyomtatvány „forradalmi” újítása ugyanakkor, hogy a püspök a határozatokat magyarázó jegyzetekkel (annotationes) látta el. A bevezető szerint a Bornemisza-féle annotációk szigorúan vett célja, hogy minden egyes pap és plébános számára megvilágítsa a régi szöveg nehezebben értelmezhető részeit is („[...] id solum nunc egimus, ut annotationes quasdam ad calcem ipsarum constitutionum haberetis, ex quibus quaedam paulo difficili-ora et non intellecta ab omnibus, et in quibus, ob crassam etiam ignorantiam

⁵⁹ Borsa G.: Hazai egyházmegyék i. m. 67–74.

⁶⁰ Keppinger Boglárka: Az 1560-as nagyszombati zsinat tanítása az Eucharisztia-ról. In: Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon. Szerk.: Szelestei N. László. Bp., 2018. 109–122.

⁶¹ Keppinger B.: Az 1560-as nagyszombati zsinat i. m. 110–111.

⁶² Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis. Anni 1494. Quae quomodo nunc in lucem prodiderint et in quem usum, sequens pagina demonstrabit. Viennae Austriae in aedibus collegii Caesarei Societatis Iesu, anno M. D. LX. A nyomtatvány digitális képe: https://archive.org/details/bub_gb_1CLpww9ywwsC/page/n3/mode/2up?view=theater A letöltés ideje: 2023. 10. 24.

saepe multi parochi seu plebani impingunt, ac errant).⁶³ Míg tehát azzal kapcsolatban meglehetősen életlenül fogalmaz a püspök, hogy maga egyelőre miért nem vállalkozik új, a középkoriaktól eltérő zsinati határozatok kiadására – hogy a korábban Ferdinánd embereként többek között a szlavóniai gazdasági igazgatásban gyakorlatot szerzett „edzett”,⁶⁴ egyébként pedig Bolognában iskolázott, műgyűjtői hajlamú,⁶⁵ humanista műveltségű férfiú⁶⁶ egy ilyesféle feladatra (ti. teljesen új, „modern” zsinati határozatok elkészítésére) alkalmatlan lett volna, aligha hihető –, a papok súlyos műveletlenségével kapcsolatos panaszok erőteljesebben köszönnek vissza a bevezetőből. Noha a régebbi szakirodalomban számos helyen szerepel, és ez a legújabb szakirodalomban is felbukkan, hogy Bornemisza Pál 1558-ban egyházmegyei zsinatra hívta össze a nyitrai papságot, akkor hirdette ki elődje 1494-es egyházmegyei zsinati határozatait újra, és így készült el végül a bővítésekkel az 1560-as bécsi nyomtatvány az 1558-as nyitrai zsinatot követően,⁶⁷ ennek a zsinatnak a megtartása számomra a nyomtatvány bevezetője alapján igencsak kétségesnek látszik. Ugyanis Bornemisza még a nyomtatvány 1560. január 21-én kelt bevezetőjében is exkuzálja magát, amiért nyitrai püspökként nem tartott még egyházmegyei zsinatot, megerősítés híján, a szükségszerűen megtartandó gyűlést remélt megerősítése utánra tolja el, és éppen e körülményekkel okolja meg a régi határozatok kinyomtatását, hozzátéve, hogy a régi zsinati könyvhöz fűzött magyaráza-

⁶³ Ld. uo. Előszó.

⁶⁴ Erről többek között ld.: *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle* 45 (2003), 61–92. kül. 71., 79.

⁶⁵ *Mikó Árpád*: Bornemisza (Abstemius) Pál végrendelete 1577-ből: adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek sorsához. *Művészettörténeti Értesítő* 45 (1996), 203–221.

⁶⁶ *Borsa Gedeon*: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. *Magyar Könyvszemle* 87 (1983), 48–58.

⁶⁷ *Vágner József*: A Nyitra-egyházmegyei papság irodalmi működése. *Magyar Sion* 1890. 293.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. B. Bornemisza (Abstemius) Pál. (Ezek a régi szakirodalmi tételek nem támasztják alá forráshivatkozással az állításukat). Velük szemben Szvorényi Mihály a zsinatokról 1807-ben megjelentetett művében az általam fent feltételezettek szerepelnek, azaz, hogy mivel Bornemisza Pál csak electus volt, nyitrai adminisztrátor, nyitrai püspöki megerősítést soha nem is kapott, ilyen minőségben nyitrai zsinatot nem is tartott. Szvorényi ehhez hozzátéve feltételezi továbbá, hogy nyitrai püspökként való megerősítése elmaradásának talán az lehetett az oka, hogy reménykedett korábbi (erdélyi) püspöksége visszanyerésében. Ld. *Szvorényi, Michael*: *Synopsis critico-historica decretorum synodali-um pro ecclesia hungaro-catholica editorum*. Veszprém 1807. 179.

tok mind-mind olyan témákat és tárgyakat érintenek, amelyről a legközelebbi zsinaton szükségképpen tárgyalni kell majd.⁶⁸

Az 1494-es határozatokhoz íródott Bornemisza-féle magyarázatok tehát nem tekinthetők a klasszikus középkori értelemben vett zsinati határozatoknak, sem pedig olyan, a középkorból ismert módon egy már meglévő határozathoz akár évekkel, vagy évtizedekkel később hozzáfűzött addícióknak, amelyeket a késő középkori magyar zsinati táj bizonyos szövegeiből (váradi [1524] és veszprémi [1515] határozatok) egyébként ismerünk. A Bornemisza-kiegészítés címe a nyomtatvány bevezetőjében leírtakat ismétli meg újra: „*Annotationes quaedam hoc maxime tempore pernecessarie ad plenioram intelligentiam harum synodalium constitutionum ecclesiae Nitriensis. Prooemium in declarationes et annotationes constitutionum.*” Azaz, ez egy olyan kommentárszerű magyarázó jegyzetanyag (de iure nem új zsinati határozatok), amely a régi határozatok teljesebb megértését szolgálja.

A kommentár és válfajai a humanizmus idején újra virágzó műfajjává váltak. Klasszikus auktorokhoz és irodalmi műfajokhoz fűzött fajtái, a műfaj ekkori oktatási és a klasszikus szövegkritikát kialakító filológiai funkciói közismertek, miként az is, hogy a bibliai és teológiai szövegek kommentálására is szép számmal akad példa.⁶⁹ A kánonjogi gyűjteményekhez fűzött glosszáknak pedig a középkor egészében tekintélyes hagyománya volt. A nyitrai adminisztrátor Bornemisza az 1494-es zsinati határozatokhoz írott jegyzeteinek és kommentárjainak elkészítéséhez az új nyomdatechnika adta lehetőségeket használta fel. Míg a középkorban úgy bővült egy zsinati könyv, hogy a kézirat vagy mintapéldány másolása során az addíciókat beillesztették a tárgyra vonatkozó határozat végére vagy az összes határozat után, addig a nyomtatás új lehetőségeket kínált a szerkesztőknek. A nyitrai határozatokat tartalmazó nyomtatvány azon részeit, amely a középkori határozatokat tartalmazta, a lap alján betűkkel látták el A-tól K-ig, a lapok

⁶⁸ Porro quia, eandem ob causam quod nondum illam sumus consequuti, rem hanc, episcopalem iam dictam synodum, non modo salutarem, sed animabus etiam nostris ac vestris, totiusque plebis nostrae a Deo commissae pernecessariam differre, atque in aliud tempus reiicere cogimur, consulto decrevimus cum hac nostra epistola antiqua quoque Nitriensis ecclesiae statuta synodalia, quae summam sanctorum canonum breviter continent, quaeque vice diocesanae synodi, donec illam possimus legitime in ecclesia nostra Nitriensi celebrare, vobis esse possint, hinc ad vos mittere. [...] Et quia proxima synodo, Christo Iesu bene propitio, de illis omnibus, quae illic habentur, plenius atque pro ratione horum temporum tractare statuimus, id solum nunc egimus, ut annotationes quasdam ad calcem ipsarum constitutionum haberetis [...]. Ld. Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis i. m. (A bevezető aij és a iij számozású oldala.)

⁶⁹ *Enenkel, Karl – Nellen, Henk: Neo-Latin Commentaries and the Management of Knowledge in the late Middle Ages and the Early Modern Period (1400–1700). (Supplementa Humanistica Lovaniensia XXXIII). Leuven, 2013., Kül. 1–38.*

tetejét arab számmal számozták meg (a jobb felső sarokban), a lapszéli margókon pedig a szövegtükör mellett minden oldalharmadot megjelöltek A, B és C betűkkel. Így a nyitrai adminisztrátor a középkori határozatokhoz úgy írt jegyzeteket és magyarázatokat, mint ahogyan a mai napig készülnek a szövegek után található kísérő jegyzetek vagy a klasszikus konzekutív kommentárok.

Bornemisza Pál zsinati jegyzeteinek egy része a középkori kánonjogi irodalom nyelvezetét használja, ezek a tudós kommentárok valószínűleg kevésbé segítettek hozzá az egyházmegyében lelkipásztorkodó papokat a régi határozatok megértéséhez. Az anyagban található azonban olyan jegyzet is, amely világosan mutatja, hogy a nyitrai adminisztrátor milyen reformokat dédelgetett a később tartandó nyitrai zsinatig és azt is, hogy elképzelései milyen altalajról táplálkoztak. Ezekre egy jellegzetes példa a „kommentár” gyóntatással kapcsolatos megjegyzése.

A gyónás és áldozás késő középkori nyugat-európai gyakorlatával kapcsolatban mind a külföldi, mind a magyar szakirodalom nézete, hogy évente egyszer került rá sor, a húsvéti ünnepkörben, ez a szokás pedig a IV. lateráni zsinat (1215) előírásainak megfelelően alakult ki.⁷⁰ Az 1494-es nyitrai zsinat gyónás szentségéről írt fejezetének egy mondata a papok számára előírta, hogy híveiket gyakran intsék és figyelmeztessék gyónásra.⁷¹ E mondathoz fűzte Bornemisza az új buzdítást egyházmegyés papjaihoz: mivel megbízható férfiak jelentették neki, hogy Rómában, egész Itáliában, spanyol és francia területeken stb., Augsburg-, Prága- és Bécs-szerte (maxime Rome et in tota fere Italia, in Hispania, Lusitania, India, Gallia, Flandria et nunc etiam in Germania et Boemia, utpote Monachii, Ingolstadii, Augustae, Pragae et Viennae maxime in omnium hominum conspectu) terjed, hogy sokkal gyakrabban gyónnak a hívek, nem csak a székesegyházakban és a jezsuitáknál, hanem a városi templomokban is (non solum in cathedrali ecclesia et collegio caesareo Societatis Iesu, sed etiam in aliis quoque ecclesiis civitatis), ezért a havi legalább egyszeri gyónás gyakorlatának terjesztése lenne jó.⁷² A hívek gyakori gyónásának propagálása a hívek körében a középkori évenkénti egyszeri gyónással és áldozással szemben már egyértelműen a jezsuiták igen erős hatását mutatja Bornemisza annotációira. A nyomtatvány bécsi jezsuitáknál való megjelenése, a megjegyzések által gyakorta emlegetett jezsuita nyomtatványok,⁷³ a Bor-

⁷⁰ Erdélyi Gabriella: Gyónás és áldozás a késő középkorban. Századok 137 (2003), 525–548. Kül. 525., 530.

⁷¹ Ld. Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis i. m. 7 B iij jelzetű oldal.

⁷² Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis i. m. N iij jelzetű oldal.

⁷³ Pl. „In eodem capite folii 6. pagina I. litera B. et C alia. Sane in absolutione poenitentis etc. Hanc formam, seu modum potius, absolutionis (sic ed. recte absolutionis) non ducimus amplius observandum in Nitriensi ecclesia, sed ille potius servetur, qui communis est in tota universalis Romana ecclesia, quem invenietis in Directorio illo saepe

nemisza-féle új megjegyzések „harcosabb katolikus reform-retorikája”⁷⁴ mind-mind ennek bizonyítékai. Mivel e nyomtatvány korábban nem tartott különösebben számot a történeti kutatás figyelmére, az a feltételezés sem fogalmazódott meg, hogy a Bornemisza által kiadott nyomtatványnak létezhet egy jezsuita előképe, mind ami a tematikát, mind pedig ami a nyomdatechnikai formakincset illeti. A jezsuita rend 1558-ban Rómában kinyomtatott konstitúcióihoz 1559-ben, szintén Rómában, kinyomtatott egy *Declarationes et annotationes in constitutiones Societatis Iesu* című munkát, amely a rendi konstitúciók magyarázatára szolgált.⁷⁵ A nyitrai adminisztrátor nyitrai egyházmegyes papokhoz a középkori nyitrai zsinati határozatok magyarázatára íródott annotációi a fenti jezsuita munkát nem csak címével utánozza, hanem szerkezeti felépítésével is, valamint az oldalak számozásával és marginális betűjelzéseivel.

E tény világosan mutatja, hogy Bornemisza Pált nem tájékozatlansága, felkészületlensége vagy tehetetlensége akadályozta a katolikus reform új zsinati határozatok formájába való öntésében. Egyházmegyes papsága számára megírta az annotációkat, pénz fordított ezeknek a régi nyitrai határozatokkal együtt Bécsben történő kinyomtatására, és ami a reformot illeti, a jezsuiták által mutatott ösvényt találta megfelelőnek. Ilyen határozott(nak látszó) elképzelések birtokában miért történhetett meg mégis, hogy annak az évnek minden bizonnyal az elején, amelyben utóbb aztán formát öltöttek a nagyszombati zsinat határozatai, ő még, noha értelmező és módosító jegyzetekkel bővítve, az évszázados középkori zsinati anyagot használta?

IV. Az 1550-es évtized utolsó éve, útban Nagyszombat felé (Oláh Miklós esztergomi érsek zsinati „reformtevékenységének” kezdetei)

Legutóbb Gárdonyi Máté egyháztörténész, a szinodalitás és az egyház történetét a konciliarizmussal kapcsolatos késő középkori viták felől vizsgáló 2023-as tanulmányából rajzolódik ki immár a magyar nyelvű egyháztörténeti szakirodalomban is világosan a kép, miszerint az egyetemes egyházban már a 15. század közepén jelentős hagyománya volt annak, hogy egy egye-

memorato, quod vobis misimus composito a M. Ioanne Polanco theologo Societatis Iesu et Viennae denuo excuso in aedibus Collegii Caesarei dictae Societatis.”

⁷⁴ Pl. „*Ibidem litera B. alia declaratio. Privatis vero constitutionibus et propriis informationibus pro locorum varietate regitur unaquaqueque etc. Cave ne hic decipiaris, vel quando dicitur: privatis constitutionibus et propriis informationibus vel quando additur, regitur unaquaqueque. Nam privatae constitutiones et propriae informationes, hic non sunt neque intelliguntur pro captu ac ingenio cuiusque personae humanae inventiones, ut sunt illae, quibus reguntur, non ecclesie, sed synagogae Sathanae, quibus eius vicarii praesunt haeretici calviniani, lutherani, anabaptistae et quamplurimi alii eiusdem farinae.*” Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis i. m. L ij jelzetű oldal.

⁷⁵ *Declarationes et annotationes in constitutiones Societatis Iesu. Romae, in aedibus Societatis Iesu. 1559.*

temes zsinat a katolikus egyházban az egyházreform motorja legyen, elég csak a Konstanzi (1414–1418) vagy a Bázeli zsinatra (1431–1437/1449) gondolnunk.⁷⁶ Tanulmánya szerint az utóbbi zsinat folyamán „olyan modellt dolgoztak ki, melyben az egyházmegyei, egyháztartományi és általános zsinatok egymásra épülése a zsinati elvet az egész egyház alapvető mechanizmusává tette volna”.⁷⁷ Ezen elméleti modellnek, mint lehetséges „eszmei hatóerőnek” az 1550-as évek végének magyar főpapjaira, további mondanivalóm szempontjából még jelentősége lesz.

IV/A. Az esztergomi egyházmegye középkori zsinatainak résztvevők köre és a folytonosság kérdése

Egy olyan reformzsinat, mint az 1560-as nagyszombati, komoly előkészítést igényelt Oláh Miklós érsektől. Ezek közül az előkészítő reformok közül a korábbi középkori Magyar Királyságban lezajlott zsinatok története szempontjából kettőnek van kiemelt jelentősége. Fazekas István már említett, Oláh reformjait elemző tanulmányában ismertette, hogy az esztergomi érsek a zsinatot megelőzően, egészen pontosan 1557 nyarán egyházmegyéje „ún. nagyobb javadalmasait” Nagyszombatba idézte vizsgálatra, hogy ott számoljanak be felszentelésük körülményeiről, javadalombirtoklásuk jogosságáról, egyházuk régi kiváltságairól stb. Az idézettek között voltak apátok, társaskáptalanok prépostjai és plébánosok is. A megjelentek aztán kötelezték magukat az egyházmegyei zsinaton való megjelenésre.⁷⁸

Elképzelhető, hogy az esztergomi egyházmegye joghatósága alá tartozó javadalmasok 1557-es nagyszombati „átvilágítása” már eleve azt a célt is szolgálta a mohácsi csata után és a török területfoglalás nyomán szétzilálódott egyházi intézményrendszer állapotának felmérésén túl, hogy tisztázzák azoknak az egyháziaknak a köre, akik megjelenése a későbbi nagyszombati reformzsinaton/zsinatokon jogszerűen elvárható. A középkorból fennmaradt, esztergomi (egyházmegyei) zsinati meghívólevelek a zsinatra meghívott egyháziak körét mindig egy általános formulával adták meg.⁷⁹

⁷⁶ *Gárdonyi Máté*: Konciliarizmus – későközépkori vita a pápa és a zsinat hatalmáról. In: Szinodalitás az egyház életében és missziójában. Teológiai tanulmányok. Szerk.: Puskás Attila – Gárdonyi Máté. Bp., 2023., 98–111. Különösen: 103–104.

⁷⁷ Az idézet: *Gárdonyi M.*: Konciliarizmus i. m. 104.

⁷⁸ Fazekas I.: Oláh Miklós reformtörekvései i. m. 145.

⁷⁹ A Nyási Demeter-féle késő középkori esztergomi szentszéki formuláriumból hozva példát: „*Thomas, miseracione divina etc. dilectis nobis in Christo venerabilis honorabilibusque et circumspectis viris, universis et singulis dominis abbatibus, prepositis tam regularibus, quam secularibus, decanis, archidiaconis, vicearchidiaconis, plebanis et ecclesiarum parochialium rectoribus nostre dyocesis Strigoniensis aliisque beneficiatis, cuiusque status, condicionis et dignitatis existant, iurisdictioni nostre Strigoniensi subiectis ubilibet constitutis et existentibus salutem in Domino sempiternam.*” *Formularium ecclesiae Strigoniensis*. Közreadja: Erdő Péter – Szovák Kornél – Tusor Péter. Bp., 2018., 550.

Emellett számos középkori, az esztergomi érseknek adott pápai oklevél maradt fenn, amely taxatív módon tartalmazta az esztergomi érsek joghatósága alatt álló intézményeket, többek között II. Pius pápáé 1464-ből és X. Leó pápáé 1513-ból. Az ezekben szereplő egyházakról összehasonlító listát Kiss Gergely közölt.⁸⁰ Az Oláh Miklós-féle nagyszombati zsinatok ügyiratai között fennmaradt egy hasonló tartalmú lista, amely kicsit részletesebb vizsgálata számos tanulságot tartogat. Ezt az 1557-es nagyszombati „átvilágító bizottság” munkáját is segítő Görög Mátyás esztergomi vikárius készítette, amikor 1562-ben összeírta azoknak az egyháziaknak a névsorát, akik az 1562-es, tehát sajnos nem a „nagy” 1560-as, hanem egy későbbi – nagyszombati zsinaton megjelenni tartoznak. A felsorolást Péterfy is közzétette *Sacra concilia* című művében,⁸¹ noha az akkori forráskiadási szokásoknak megfelelően enigmatikusan csak az ex Ms. – kódexből, kéziratból – forrásmegjelölést használva. E lista néhány átírási hibától eltekintve megegyezni látszik azzal, amely az esztergomi Prímási Levéltár Archivum ecclesiasticum vetus gyűjteményének egyik iratában található.⁸² Péterfy a jegyzék előtt az esztergomi iratban szereplő Görög Mátyás vikárius által Oláh Miklóshoz intézett levelet nem vette fel a szövegkiadásba. A levél szokványos formulákkal közli az érsekkel, hogy a levelébe foglalt jegyzéken lévők tartoznak megjelenni a nagyszombati zsinaton, és a névsort a zsinatra idézés szokásos középkori módján a nagyszombati egyház kapujára is kifüggesztette. A középkori esztergomi zsinatok szempontjából egyetlen érdekes eleme a Péterfy által mellőzött vikáriusi levélnek záradéka, amely azt adja meg, hogy a jegyzék honnan származik: „*quorum nomina* (ti. a jegyzéken szereplőké) *in quodam vetustissimo regesto ante quinquagesimum et ultra annum conscripto, inter alia praefatae ecclesiae Strigoniensis monumenta et privilegia reperta*”.⁸³

Ha Görög Mátyás esztergomi vikárius eme 1562-es megjegyzését hitelesnek fogadnánk el, azt kellene feltételeznünk, hogy az esztergomi (ekkor már nagyszombati) zsinaton megjelenni tartozók jegyzékét olyan késő középkori forrásról másolta le, amely 1512 körüli időből, vagy még korábbi szarmazott, azaz minden valószínűség szerint Bakócz Tamás esztergomi érseksége tájáról. Zavarba ejtő azonban, hogy a X. Leó pápa 1513-as oklevelében felsorolt esztergomi joghatóság alá tartozó intézmények és az Oláh Miklós idejéből fennmaradt vikáriusi felsorolás a jelentős átfedések ellenére sem egyezik meg egymással. Egy olyan jegyzék, amely Bakócz (1497–1521) érseksége idejéből származik és taxatív módon tartalmazza a középkori esztergomi egyházmegyei zsinaton megjelenésre kötelezet-

⁸⁰ *Kiss Gergely*: Az esztergomi érsek néhány kiváltságlevele. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I. kötet. Szerkesztette: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest – Debrecen, 2014., 257–259.

⁸¹ *Péterfy, C.*: *Sacra concilia* i. m. 148.

⁸² *Fodor Nóra – Szőnyi Tamás*: *Archivum ecclesiasticum vetus*. 2012. 8. AEV 97/12.

⁸³ Prímási Levéltár AEV 97. (304. lap).

tek névsorát, nem pusztán az egyházmegye szervezetére vonatkozó adatai miatt kiemelt fontosságú. Önmagában jelentheti a kulcsot annak a kora újkori konfesszionalizációs folyamatokat vizsgáló egyháztörténészek számára alaptézisként számon tartott, a magyar egyházszerkezetet jellemző sajátosságnak a megértéséhez – mégpedig a katolikus egyházszerkezet plébániaszintű egyházszerkezetének mélyrétegében egy teljes, noha a török hódítás nyomán jelentős pusztulást elszenvedő egyházmegye tekintetében –, amely Tüsor Péter megfogalmazásában így hangzik: „[...] Magyarországon a tridenti katolicizmus örökölte meg a középkori egyházszerkezetet, és a protestáns egyházak építettek ki újat. Angliában, a skandináv országokban azonban ez fordítva van. Ott a protestantizmus a régi struktúrák jogfolytonos örököse” [...].⁸⁴

Noha a tanulmány szigorúan vett tárgyához csak Görög Mátyás vikárius 1562-es jegyzéke tartozik hozzá, a szepesi példához hasonlóan, és a fentiek miatt itt is szükséges egy hosszabb kitérő, ezúttal az időben nem csak a középkor irányába időben visszafelé, hanem a kora újkor és a „katolikus reform” irányába előre is. A Péterfy Károly által a Sacra concilia kötetében közölt iratanyag Pázmány Péter 1629-es nagyszombati zsinatáról több mellékletet tartalmaz.⁸⁵ Ezek közül az egyik az esztergomi egyházmegye területének Pázmány általi felmérése, a szövegközlés latin címével: „Appendix prima de dioecesi Strigoniensi. Petrus Pazmany archi-episcopus Strigoniensis”.⁸⁶ Ez a melléklet tartalmát tekintve több részből áll össze. Az esztergomi érseki tartományba tartozó püspökségek és az esztergomi káptalan mellett két fontos alkotórésze egyrészt azoknak az egyházaknak az felsorolása, akik az esztergomi egyházmegye zsinatán tartoznak megjelenni: apátok, világi káptalanok prépostjai, dékánok és olyan plébánosok, akik területileg illetékes főespereseik joghatósága alól kivétettek. Másrészt tartalmaz egy főesperességként elősorolt lajstromot azokról az egyházszerkezet részét képező plébániákról, amelyek az esztergomi egyházmegye területén helyezkedtek/helyezkednek el. A függelék, Pázmány Péter korabeli bevezetője azt állítja, hogy az ezekben található adatok az esztergomi káptalan 1397-es káptalani határozatainak – vagy ahogyan ezt manapság nevezzük az ún. 1397-es esztergomi vizitációs jegyzőkönyvnek⁸⁷ – egy

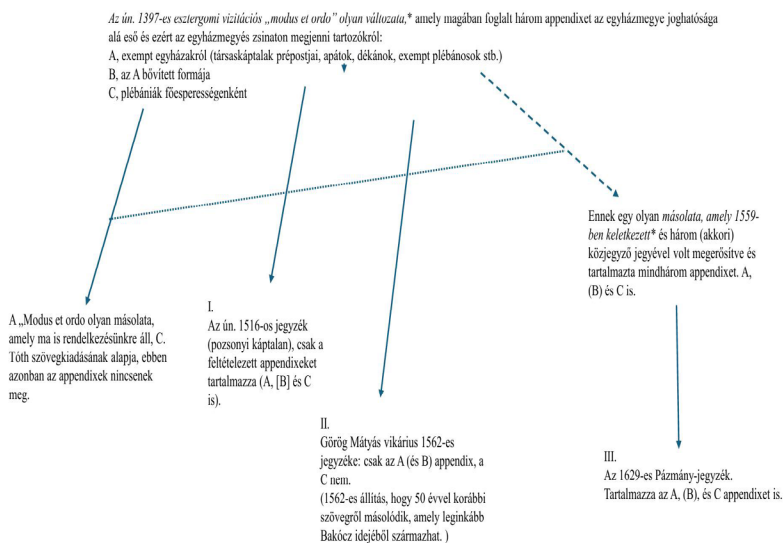
⁸⁴ Tüsor Péter: Katolikus konfesszionalizáció a kora újkor Magyarországon. Egyetemi jegyzet. Bp., 2008., 15.

⁸⁵ Pázmány Péter 1629-es zsinatának mellékletére Neumann Tibor hívta fel a figyelmet, amit itt is köszönök.

⁸⁶ Péterfy C.: Sacra concilia i. m. 265.

⁸⁷ Az ezzel kapcsolatban legutóbb fontos kutatást végző C. Tóth Norbert megalapozott érvelése szerint ennek anyagában valójában vannak 1397-es elemek is, ám műfaját tekintve a jegyzőkönyv egy olyan „modus et ordo”, amely több különböző időpontban, a 15. század folyamán keletkezett anyag kompilálása révén keletkezett, tehát mint olyan, a benne foglaltak nem mindegyike mutat 1397-es egyházi állapotokat, hanem részben későbbieket. Ld. C. Tóth Norbert: Az esztergomi székes-

olyan, hetven évvel korábbi, azaz 1629-től visszafelé számolva 1559-ben (éppen a nagyszombati zsinat előtt!) közjegyzők által megerősített másolatából származnak, amely még 1629-ben is az esztergomi érsek rendelkezésére állt. Az 1629-es zsinati dokumentáció szerint Pázmány ebben az 1559-es hiteles másolatban három különböző, az esztergomi egyházmegye joghatóságát leíró listát talált: A, egy e joghatóság alatt álló ún. exempt egyházakat tartalmazta: társaskáptalanokat, apátságokat, a főesperességek joghatósága alól kivett exempt plébániákat, B, a másik ennek némiképp bővített változata volt, C, a harmadik pedig az egyházmegye főesperességenkénti plébániahálózatát tartalmazta.⁸⁸

1. ábra

káptalan a 15. században III. rész. Az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalan a 15. században III. rész. Az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv. *Subsidia ad historiam mediæ aevi Hungariæ inquirendam* 13. Bp., 2021., 133–136.

⁸⁸ Péterfy, C.: *Sacra concilia i. m.* 266.: „*Quocirca, persequi caetera cum nequeam: de dioecesi archi-episcopatus Strigoniensis, quae comperta habeo, breviter recensero. Ad quae mihi facem praeferunt, statuta capituli Strigoniensis, anno 1397. firmata: antiquissimae item, ac bonae fidei scripturae. Harum unam, vestustate attritam, ante annos septuaginta authenticè descriptam, triumque notariorum syngraphis firmatam, ad manum habeo; quae ordine recenset catalogum praepositorum, abbatum, decanorum, parochorum exemptorum, qui synodo dioecesanæ Strigoniensi interesse debebant. Altera, similem catalogum, additis nonnullis, complectitur. Tertia, antiquissimae et ipsa notae, regestum est, quo consignantur parochiae omnes, quae archidiacono cuique subjectae erant.*”

Az ún. 1397-es esztergomi székeskáptalani egyházlátogatósi jegyzőkönyvnek ma is rendelkezésünkre álló másolata, amely C. Tóth Norbert kritikai szövegkiadásának alapja volt, sajnálatos módon a szövegnek egy olyan másolata, amely nem tartalmazza az 1629-ben említett három középkori mellékletet az egyházmegye területéről. Ez, a ma is rendelkezésünkre álló változat a vizitációról így értelemszerűen nem egyezhet meg annak az 1629-ben említett 1559-es másolatával. Mindebből akár az is következhetne, hogy a középkori esztergomi egyházlátogatósi „modus et ordonak” a középkorban valójában nem is volt mellékletekkel ellátott változata, ezek az egyházmegye joghatósági területét felmérő „településlisták” csak 1559-ben, tehát az után az időpont után kerültek bele, amikor a török pusztítás már elérte az egyházmegye területét.

A helyzet azonban ennél azért bonyolultabb, mert a szlovák történettudomány már 1995-ben közreadott egy forrásközlést „Szlovákia 16. század eleji egyházszerzetével” kapcsolatban.⁸⁹ Ezt a forrásközlést a magyar történettudomány nem, vagy alig ismerte, nem is hasznosította,⁹⁰ ez az utóbbi évben változott meg.⁹¹ Marta Melnikova ebben egy 1516-os dátummal ellátott, pozsonyi káptalanban őrzött dokumentumot publikált.⁹² A jegyzék címe fedlapja szerint: „*Nomina abbatum, praepositorum et plebanorum eorum, qui sinodo solent interesse.*” Ez azon a jegyzéken kívül, amelyet Görög Mátyás vikáriustól is ismerünk 1562-ből, tartalmazza a középkori esztergomi zsinatokon részt venni köteles települések plébániáinak taxatív jegyzékét is, főesperességként. Az esztergomi egyházmegyéhez tartozó pozsonyi prépostság plébániahálózatán kívül ez számszerűen közel 650, azzal együtt 730 körüli plébániaszámot jelent, az egyházmegye feltételezhető késő középkori plébániahálózatának egészét.⁹³ Mint az ábrán látható,

⁸⁹ Melnikova, Marta: O stave cirkevnej organizácie na Slovensku začiatkom 16. storočia. Slovenska archivistica 30/2 (1995), 127–140.

⁹⁰ A forrást és a róla szóló szövegközlést magam sem ismertem sem a középkori esztergomi egyházmegye zsinati tevékenységével kapcsolatban végzett vizsgálataim során, sem e tanulmány írásának megkezdésekor. A forrásra és a szövegközlésre C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmemet, amit e helyen is köszönök.

⁹¹ A szlovák történeti irodalomban igen tájékozott Buják Gábor legutóbbi, 2023-as tanulmánya során nem csak ismerte az 1516-os forrást, hanem adatait Liptó megye templomhálózatával kapcsolatban végzett kutatásai során ki is aknáztta. Buják Gábor: Liptó középkori templomhálózatának kialakulása és egyházszerzete. In: Főesperesek, krónikaírók, monostorok: Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései. Pécs, 2023., 111–190.

⁹² A dokumentum digitális képe az alábbi helyen látható: <https://www.monasterium.net/mom/SK-SNA/4156-SukromnyArchivBratislavskejKapituly/646a/charter> Letöltés ideje: 2024. 07. 08.

⁹³ A szlovák szövegkiadás hibái mellett nem végezte el a forrás olyan jellegű elemzését sem, amely az 1397-es vizitációs jegyzék elemzése nyomán feltétlenül szükségesnek

ilyen módon az 1629-es nagyszombati (=esztergomi) hagyomány szerint már az 1397-ben lejegyzett joghatósági területet mutató A, B és C listából ma három különböző áll rendelkezésünkre. Egy 1516-os pozsonyi káptalani kiadvány, amely mindhárom függelékét magában foglalja, ám mint olyan, kontextus nélküli, magában álló forrás, ami miatt pontos datálása és értelmezése rejt magában bizonyos nehézségeket. Az esztergomi joghatóság alatt álló „különleges” területekről, és csak azokról, van egy listánk 1562-ből Görög Mátyás vikáriustól. Valamint van egy kései, 1629-es listánk mindhárom mellékletéről egy feltételezett 1559-es másolat nyomán.

Ha ezekhez a tényekhez hozzáadjuk a már említett forrást, amely szerint Görög Mátyás vikárius 1562-es listáját egy 1512-es oklevélről írta át, töredékes és teljes szövegeink keletkezési idejei három csomópont köré sűrűsödnek: 1397*, 1512*, 1516, 1397/1559*, 1512/1562, 1397/1559/1629. Az esztergomi egyházmegye területét lejegyző listák szövegmagja talán valóban elkészülhetett már 1397 körül, vagy valamivel utána is, ám ezeknek a listáknak az átírására egyrészt Bakócz Tamás (1497–1521) érseksége idején került sor, másrészt pedig ezeket a késő középkori listákat írták át a nagyszombati zsinatok előtt és közben (1559, 1562) és még 1629-ben is hivatkoztak rájuk. A (késő középkori) plébániahálózat egészéről ilyen módon két teljes listánk van, egy feltételezhetően, de még nem bizonyítottan a középkor végéről (1516), egy pedig 1629-ből. Mielőtt ezeknek az adatait térképre vinné bárki, és a középkori plébániahálózat ábrázolása használná – ami hatalmas fegyvertény lenne, hiszen egy teljes egyházmegye teljes plébániahálózatát mutatná meg a török pusztítás és a (protestáns) reformáció térnyerése előtt – feltétlenül szükséges a jegyzékek egymással való összevetése, az azokon szereplő helynevek, plébániák azonosítása, valamint a jegyzékek (és/vagy egyes szövegrétegek) datálása.⁹⁴

látszik, már pusztán annak megítélése miatt is, hogy a jegyzék egészen pontosan mikori plébániahálózatát mutatja az egyházmegyének.

⁹⁴ Ezt a munkát a jövőben részben C. Tóth Norbert, részben magam tervezzük elvégezni. A településlisták áttekintő olvasása és a települések szűrőpróbaszerű azonosítása is több dologra felhívja a figyelmet. Az egyik, hogy az 1516-os és az 1629-es jegyzék meglepő mértékű egyezést mutat. Ebből nyomban következik, hogy erősen kérdéses, mit és mennyit árul majd el a Pázmány-lista a részben a török hódítás nyomán elpusztult plébániahálózatról és mennyire csak korábbi „jogigénylista” tovább görgetése. Emiatt a listák teljes körű elemzésére, a települések teljes körű azonosítására van szükség. (A példa kedvéért: a nógrádi főesperességhez tartozó egyik település az 1516-os jegyzéken Homokterenye néven szerepel. A település nevét a Homokterennei családról nyerte, aki a települést adományként csak a 15. század elején (1404, 1418) kapta meg, így a településnek ezt a névváltozatát egészen biztosan a 15. század első harmadának vége körüli időponttól kezdve használták, így azt, hogy a plébániahálózat minden településelem az 1397-es jegyzékről másolt volt, azt kizárni e példa alapján ugyan nem lehet, de inkább az feltételezhető, hogy ahogyan a „modus et ordót” vagy éppen pont az esztergomi szinodális könyvet utólag

Lássunk ezek után 1-2, a középkori egyháztörténetre, a késő középkori esztergomi egyházmegyei zsinatokra vonatkozóan levonható következtetést e források alapján.

Zavarba ejtő, hogy a X. Leó pápa 1513-as oklevelében felsorolt esztergomi joghatóság alá tartozó intézmények és az Oláh Miklós idejéből fennmaradt vikáriusi felsorolás a jelentős átfedések ellenére sem egyezik meg egymással. Az 1562-es, nagyszombati zsinaton megjelenni tartozó egyháziak listája közel duplája a pápai oklevélből ismertnek. A leginkább szembe-tűnő különbség az esztergomi joghatóság alá tartozó, főesperesi joghatóság alól kivett plébániák számában mutatkozik. Míg a középkor végéről ismert pápai jegyzékeken negyven körül van azoknak a plébánosoknak a száma, akiknek nem megyéspüspökük egyházmegyei zsinatán kell megjelenniük, hanem az esztergomin,⁹⁵ Görög Mátyás vikárius már 109 (!) ilyen plébánost idéz az 1562-es nagyszombati zsinatra,⁹⁶ és az ilyen plébánosok száma már az 1516-os pozsonyi listán is száz körül mozog.⁹⁷ A Görög Mátyás-féle listán és az 1516-os listán szereplő plébániák története, exempciójuk foka és eredete⁹⁸ külön tanulmányt érdemel. Jelen elbeszélés szempontjából csupán annyi a kulcsfontosságú, hogy az esztergomi vikárius olyan települések plébánosait is idézi, mint „régől fogva”⁹⁹ – már a középkorban is – az

még módosították, alakították, úgy a plébániahálózat településlistáival is történhetett ilyen jellegű „beavatkozás”. Szintén igaz ez időben a másik irányba is: a nyitrai főesperesség területére eső, a mohácsi vész után jóval tervezni kezdett Érsekújvár nem szerepel az 1516-os listán, ám a környező települések igen. Ebből egyenesen következne, hogy bizonyítható, a jegyzék a plébániahálózat Mohács és török pusztítás előtti állapotát mutatja, nem későbbit, ám a rajta szereplő települések nagy száma miatt éppen a teljes elemzés ellenpéldát is felszínre hozhat.)

⁹⁵ Kiss G.: Az esztergomi egyház néhány kiváltságlevele i. m. 258–259.

⁹⁶ Primási Levéltár AEV 97. (304. lap et sq.).

⁹⁷ Melnikova, M.: Organizáció i. m. 132–133.

⁹⁸ A plébánia és az exempció jelen helyen használt fogalmához részletesen ld.: Kubinyi András: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. In: Uő: Főpápok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest 1999. 287–300. kül.: 292–294.; Hegyi Géza: A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben. Erdélyi Múzeum 80 (2018) 1–29. kül.: 1–2.

⁹⁹ „*Matthias Graecus praepositus maior ecclesiae metropolitanae Strigoniensis, reverendissimi in Christo patris et domini, domini Nicolai Olahi, miseracione divina archiepiscopi eiusdem ecclesiae Strigoniensis, locique eiusdem comitis perpetui, primatis regni Hungariae, legati nati, summi secretarii, cancellarii et consilarii ac locumtenens sacrae caesareae regiaeque maiestatis etc. in spiritualibus vicarius et causarum auditor ecclesiae Strigoniensis praedictae generalis, de mandato et speciali commissione eiusdem reverendissimi domini, et prelati nostri graciosissimi nobis oretenus facta, quatenus in praesenti synodo per reverendissimam suam dominationem edicta, et in ecclesia parochiali Tyrnaviensi in festo Beati Adalberti pontificis et martyris proxime venturo celebranda in propria coram eo persona legitimo tamen impedimento ces-*

esztergomi zsinaton megjelenni tartozót, mint a korai királyi városkiváltsággal¹⁰⁰ rendelkező Nagyszombat, Korpona, Bábaszék és Besztercebánya plébánosait, de a nagyszombati zsinatra idézettek között találjuk többek között Körmöcbánya, Selmecbánya, Rozsnyó, Gölnicbánya, Korompa és Bakabánya plébánosait is.¹⁰¹ Kubinyi András megalapozott nézete, hogy a középkori királyi városprivilegiumok szabad plébánosválasztás eleme a szabad bíróválasztás mintájára a városi autonómiai erősítését szolgálta. A szabad plébánosválasztás az esetek egy részében exemptióval járt együtt, bizonyos esetekben ez csak a főesperes, míg más esetekben a megyéspüspök joghatósága alól való kivételt és ezáltal az esztergomi joghatóság alá tartozást is jelentette.¹⁰² A történeti kutatás hosszú ideje felfigyelt arra is, hogy a középkori Ars Notarialis formulárium egy bejegyzése szerint a szabad királyi városok plébánosai olyan széles – elsősorban bírói – jogkörrel rendelkeztek a 15. században, ami a megyéspüspök joghatósága alól való exempciójukat sejteti.¹⁰³ Ennek ellenére ezen városok egy része nem csak az esztergomi joghatóság alá tartozó plébánosok középkori listáin nem szerepelt soha, de Görög Mátyás vikáriusén sem, noha ha az esztergomi joghatóság alá tartozó plébániák körének jelentős bővülését a 16. század eleje és közepe között pusztán a népességszám, esetleg bármilyen más – akár politikai, akár a reformáció térnyerésével összefüggő – tényező okozta volna,

sante interesse debeant et teneantur, omnium et singulorum nomina tam domino-rum abbatum, praepositorum regularium et secularium, quam ecclesia plebanorum iurisdictioni spiritali Strigoniensi ab antiquo constitutorum et existentium, praesentibus litteris nostris conscribi faceremus, prout fecimus, quos itaque foribus praefatae ecclesiae Tyrnaviensis, ut ad noticiam cunctorum pervenire possint, duximus affigendos, quorum nomina in quodam vetustissimo regesto ante quinquagesimum et ultra annum conscripto, inter alia praefatae ecclesiae Strigoniensis monumenta et privilegia reperta.”: Prímási Levéltár AEV 97. (304. lap et sq.).

¹⁰⁰ Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-Alföldi évszázadok 14.) Szeged, 2000., 180.

¹⁰¹ Prímási Levéltár AEV 97. (304. lap et sq.).

¹⁰² Kubinyi András: Városfejlődés a középkori Magyarországon. In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet- és forrásgyűjtemény. 2006., 153–174. kül. 157–158.

¹⁰³ E. Kovács Péter: Kassa város egyházi kiváltságai a 13. században. Levéltári Szemle 35 (1985), 35–41., itt: 38.; Kovachich, Georgius Martinus: Formulae solennes styli in cancellaria, curiaqua regum, foris minoribus ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati [...]. Pesthini 1799. 21–22.: „Tertio est notandum, quod in quibuslibet liberis civitatibus et regalibus sunt plebani expedita iurisdictione suorum dyacessionorum (sic) episcoporum, quia omnes tales ad forum ecclesiasticum pertinentes infra limitem suarum dioecesium manentes, sic habentur, et possint iudicare, sicut episcopus dioecesis, propter quas in aliqua parte istius relationis tabulae inserendum est de formis talium liberorum plebanorum.” A forrás idézi E. Kovács: Kassa város i. m. 41.

akkor nem hiányoznának.¹⁰⁴ Görög Mátyás többek között 44 monostor¹⁰⁵ élén álló apát vagy prépost és 11 társaskáptalani prépost mellett 109 plébános idézését tervezte a nagyszombati zsinatra. A listán szerepeltek az egyházmegye székesegyház kanonokjai közül a főesperességet viselők.¹⁰⁶ Hogy csak ők, annak az lehetett az oka, hogy a középkor végén már az esztergomi egyházmegyében főesperességenként idéztek minden, az adott főesperesség területén lévő egyházit, mint azt példa mutatja,¹⁰⁷ így a főesperesek feladata lehetett saját főesperes-helyetteseiket, plébánosaikat és a joghatósági területükön élő összes többi papot, káplánt a zsinatra „összeterelni”. Itt is említésre méltó elem még, hogy Görög Mátyás három intézményt „testületileg” idézett Nagyszombatba: a pozsonyi prépostot plébánosaival (cum plebanis suis), a zepesi prépostot káptalanával és plébánosaival (cum capitulo et plebanis suis), valamint a tornai főesperest is plébánosaival (cum plebanis suis) együtt. A három közül az első kettőről úgy tudjuk, hogy a

¹⁰⁴ A késő középkori Magyar Királyságban a városias környezetben működő plébániákkal kapcsolatban újabb Marie-Madeleine de Cevins kutatásai meghatározóak. Ha megnézzük egy olyan tanulmányának a „városlistáját”, amelyben az egy plébániákhoz tartozó hívek száma alapján vizsgálta a városi egyházakat, akkor azt tapasztaljuk, hogy a legnépesebb plébániák részben a székesegyházak központjaiban voltak, vagy olyan városokban, amelyek (Nagyszombat, Körmöcbánya) Görög Mátyás késő középkorinak mondott esztergomi joghatósági listáján szerepeltek, de a listák egymásnak való megfeleltethetősége ebben az esetben sem tökéletes. Tehát nem mondható el, hogy a közvetlenül a nagyszombati zsinat előtt támadt esztergomi joghatóságot kiterjeszteni szándékozó ötlet, igény automatikusan a Mohács után megmaradt településhálózat legnépesebb városainak plébániáját, vagy azok közül akár csak a nyugati részben lévő összes plébániát célozta volna. A Marie-Madeleine de Cevins által vizsgált népes városi plébániákra részletesen ld.: *Marie-Madeleine de Pourquery: A plébániák és a városi környezet. Plébániatemplomok a XIV. és XV. századi magyar városokban. Aetas 6 (1991), 59–93. kül. 77–80.*

¹⁰⁵ Ez a szám ugyancsak valamivel több, mint a középkorban az esztergomi joghatóság alatt állóként említettek száma, noha a különbség nem akkora, mint a plébániák esetén.

¹⁰⁶ „*Nomina dominorum archidiaconorum: archidiaconus cathedralis, archidiaconus Nitriensis, archidiaconus Neugradiensis, archidiaconus Barsiensis, archidiaconus Gewmeriensis, archidiaconus Hontensis, archidiaconus Zoliensis, archidiaconus Comaroniensis, archidiaconus Sasvariensis, archidiaconus Thorna. cum plebanis suis.*” Ld. Prímási Levéltár AEV 97. (304. lap et sq.). Az esztergomi székesegyház főesperes kanonokjairól részletesen ld.: *C. Tóth Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás. Bp. 2015. 11–19. Valamint térképen: Egyházi közigazgatás a 14. század végén. A térképet tervezte: Koszta László. In: Korai magyar történeti lexikon. Szerkesztette: Kristó Gyula – Engel Pál – Makk Ferenc. Bp., 1994., 184–185. oldalak között.*

¹⁰⁷ *Formularium ecclesiae Strigoniensis. Közreadja: Erdő Péter – Szovák Kornél – Tusor Péter. Bp., 2018., 699.*

középkorban csak prépostjuk jelent meg az esztergomi zsinaton, kimondott előjoguk volt, hogy plébánosaiknak ne kelljen évente megjelenni, igaz ez még akkor is, ha már a középkorból is ismerjük az esztergomi érsekek azon törekvéseit, amelyek a szépesi prépostság joghatósági területén élő plébánosok esztergomi zsinatra „kényszerítését” célozta.¹⁰⁸ Ugyanakkor tény, hogy mindhárom intézménynek sajátos volt a fejlődése már a középkorban is.¹⁰⁹ Összességében Görög Mátyás listáján mintegy 175 általa esztergomi joghatóság alá tartozó nagyobb javadalmast találunk, rajtuk kívül pedig a zsinaton részt venni tartozott az egyházmegye összes többi plébánosa, káplánja, akiket a listára feltenni azért sem volt szükséges, mert magától értetődően tartoztak megjelenni a zsinatokon.¹¹⁰ Fazekas István Oláh Miklós reformtörekvéseit vizsgáló tanulmányában a nagyszombati zsinat körüli években (1559–1562) lezajló, a reformfolyamatokba illeszkedő esztergomi egyházmegyei főesperesi vizitációk értékelésekor úgy találta, hogy az egyházmegye területén a középkorban működő 550 plébániából már csak 300 plébánián volt katolikus pap, részben a reformáció térnyerése, részben az egyházmegye egy részének török uralom alá kerülése miatt.¹¹¹

Ha a fentiek mellett ránézünk az 1516-os pozsonyi lista adataira, akkor hosszú idő után először megbecsülhetővé válik a késő középkori esztergomi egyházmegyes zsinatokon megjelenő egyháziak létszáma. Ennek a fent A-nak nevezett appendix részén közel 150 egyházi szerepel, azaz apátok, társaskáptalanok prépostjai, szász dékánok és a más egyházmegye területén lévő, ám ottani megyéspüspökök joghatósága alól kivett exempt plébánosok. (Az „A-listások” száma Görög Mátyás 1562-es jegyzékén 175

¹⁰⁸ 1408. február 10-én Zsigmond király levelet intézett János esztergomi érsekhez a szépesi prépost hozzá érkezett panasza nyomán. A panasz szerint János érsek szépesi kanonokokat és plébánosokat akar a zsinatra hívni, noha régi szabadságuk szerint ott csak a szépesi prépostnak kell megjelenni, aki aztán az ott elhangzottakat kihirdeti klérusának: *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette: Balogh Elemér. Bp., 1997., 211. 1855. sz. regeszta.

¹⁰⁹ A tornai főesperesről és főesperességről részletesen ld.: *C. Tóth Norbert*: A tornai főesperesség kialakulása és egyházi jogi hovatartozása. *Egyháztörténeti Szemle* 20 (2019)., 11–24. A pozsonyi prépostságról ld.: *C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor*: A pozsonyi prépost és káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bírászkodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. 47–49., a szépesi prépostságra: *Buják G.*: Stock János i. m. 221–222.

¹¹⁰ Az egyházak számát nehéz megbecsülni, valamint a becslés nyilvánvalóan két különböző eredményt adna Mohács előtt és Mohács után. Esztergom megye 14. századi egyházas helyeiről Tóth Krisztina készített tanulmányt, ő úgy becsülte, hogy ebben az időben száz településen negyvennyolc templom állt. Ld.: *Tóth Krisztina*: Esztergom megye egyházai a 14. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 2016/1–4. 21–38.

¹¹¹ *Fazekas I.*: Oláh Miklós reformtörekvései i. m. 148.

körül, a két lista itt is nagyfokú egyezést mutat.) Az 1516-os pozsonyi jegyzék helytörténeti, népességtörténeti és egyháztörténeti szempontból legértékesebb adattömbje, a fent „C-listának” nevezett rész, egy az egyházmegye főesperességenkénti plébániahálózatát mutatja, közel 650 (c. 646) plébánia található meg rajta. A főesperességenkénti területi hálózaton kívül tartalmazza még az esztergomi joghatósági területen elhelyezkedő pozsonyi prépostság teljes plébániahálózatát is közel 80 plébániájával (c. 82). A számadatokhoz hozzászámolandók még az esztergomi székeskáptalan kanonokjai is.¹¹² A két számadatsor összesített becslése Mohács előtt 900 körüli egyházmegyei zsinati résztvevőt ad ki, Nagyszombat előtt is több mint félezret.

A középkori esztergomi egyházmegyek zsinatainak vizsgálata során soha olyan forrás nem került még elő eddig, ahol a zsinaton tartózkodókról egy adott évben „névsort” írtak volna – tehát nem azokról, akiknek el kellett volna menni, hanem akik el is mentek –, ám ha az 16. század közepéről és elejéről származó adatokat csak mutatis mutandis is érvényesnek fogadjunk el a 15. század második felének magyar partikuláris zsinattörténetére vonatkozóan, az számos eddig is ismert jelenséget más megvilágításba helyezve értelmezne. Azt lehetne feltételezni, hogy a 15. században, legalábbis annak második felében, Szent Adalbert napja környékén Esztergomba, az érsek zsinatára látogató egyháziak száma közelebb lehetett az ezerhez (!), mint az ötszázhoz.¹¹³ Ez meglehetősen magas számú résztvevő abból a szempontból, hogy ekkora tömeg valóban inkább alkalmas kihirdetett és felolvasott zsinati határozatok meghallgatására, mint azok megtárgyalására, netalán bármilyen formában a helyszínen való kidolgozására és megvitatására.

IV/B. Az 1559-es pozsonyi „püspökkari” gyűlés és a zsinat fajtái, fogalma és célja

Oláh Miklós 1560-as nagyszombati zsinatot megelőző intézkedései közül a középkori zsinattörténeti kutatás szempontjából is értékes további adatokat nyújthat mind a zsinatot megelőző, 1557-es „átvilágítása” az egy-

¹¹² A kutatás előrehaladásával ezeket a számadatokat tisztítani kell majd, hiszen vannak területek, amelyek plébánosai „testületileg” jelennek meg a középkor egy részében az egyházmegye zsinaton (pl. a brassói dékánuság százsz plébánosai), de ezek száma az egyházmegye plébániáinak számához nyilvánvalóan hozzáadódik, csak a zsinaton megjelenőkhöz nem. Ugyanakkor az esztergomi egyházmegye főesperességenkénti jegyzékén mintha szerepelne 1-1 plébánia, amelyek területileg ott vannak ugyan, de egyébként az exempt listán is szerepelnek, így számadatszerűen levonandó duplumot képezhetnek.

¹¹³ Összehasonlításképpen, Kubinyi András egész Esztergom megye népességét 14.000 és 16.000 közé becsülte a 15. század végén. *Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38 (1996/2–3.), 135–161., 157.*

házmegye nagyobb javadalmasainak, valamint az 1559 és 1562 közötti főesperesi vizitációk anyaga is. Jelen tanulmány kérdésfeltevése szempontjából mégis egy harmadik, a reformot és a nagyszombati zsinatot előkészítő püspökgyűlés a lényegesebb. Ennek, az 1559 decemberében Pozsonyban lezajlott tanácskozásnak fennmaradt egy „jegyzőkönyvrészlete”. Egy ebből származó adat szinte minden kétséget kizáróan választ ad arra a kérdésre is, hogy Bornemisza Pál nyitrai adminisztrátor miért nem állt elő saját egyházmegyéje számára új határozatokkal felkészültsége ellenére, továbbá, és ami még lényegesebb, arra is, hogy meddig használták a késő középkori magyar zsinati táj régi zsinati könyvét a püspökök. A Fazekas István által püspökkari tanácskozásnak nevezett gyűlés¹¹⁴ fennmaradt vitaanyaga legalább két szinten értelmezhető. Egyrészt a nagyszombati zsinat előtt Oláh Miklós érsek és püspökei lefolytattak egy elméleti szintű jogi érveket pro és contra felsorakoztató vitát arról, hogy mi a zsinat, milyen fajtái vannak, és ezek a fajták mire szolgálnak. A vita gyakorlati szintje azonban arról szólt, hogy ha ismert a cél, amely az Oláh Miklós-féle egyházreform, akkor annak kivitelezése milyen módon valósítható meg, e megvalósítást pedig milyen módon és hogyan szolgálja a zsinat mint intézmény. A reform „szervezet-elméleti” megvalósításának mindenkori két módszere egyrészt az alulról felfele haladó irány, bázison – és akár e báziscsoport képviselőjén – nyugvó terv. A másik a hierarchikusan felépülő szervezetekben jól megvalósítható, felülről lefelé haladó irány. A 15. század nagy zsinati mozgalmi az egyházreform megvalósítására alkalmas eszközök közül első helyre éppen a zsinatot magát kívánták tenni, amelynek még maga a pápa is engedelmessé tartsa.¹¹⁵

E gyűlések, zsinatok fajtáiról, mibenlétéről és azok funkciójáról lefolytatott vitára csak a késő középkori, kora újkori magyarországi latin nyelvi terminológia miatt érdemes egy pillanatnyi figyelmet fordítani. Oláh Miklós püspöktársai elé a zsinatok három ismert fajtáját tárja: „*duas esse species synodi synodi localis, ut de universali sileamus. Altera, quae provincialis, altera, quae episcopalis nuncuparetur.*” Azaz azt a három fajtát, amelyet ma is bármely egyházi jogi vagy egyháztörténeti lexikonban megtalálunk: az egyetemes zsinatot, a tartományi zsinatot és az egyházmegyei zsinatot. Erdő Péter a zsinatok általános középkori latin megnevezéséről szólva a IV. lateráni zsinat szerepét emeli ki, amelynek szóhasználata szerint különül a püspökök által tartott valódi zsinat (concordia) és a egyetlen püspök által megtartott egyházmegyei zsinat (synodus episcopalis).¹¹⁶ Az 1559-es pozsonyi gyűlésen a három típus világosan elkülönül a püspökök vitáján. Latin szóhasználatuk azonban mutat egy picit, talán a magyarországi latinosság szóhasználatára mutató jellegzetességet: a győri püspök pár mondatán belül említi „provincialis synodum” és „concilium provinciale”, a knini

¹¹⁴ Fazekas I.: Oláh Miklós reformtörekvései i. m. 148.

¹¹⁵ Gárdonyi M.: Konciliarizmus i. m. 98–111.

¹¹⁶ Erdő Péter: Egyházi jog a középkori Magyarországon. Bp., 2001., 21.

püspök hasonlóképpen „concilium provincialet” és „concilium episcopalelet”. Az erdélyi püspöknek nevezett Bornemisza Pál nyitrai adminisztrátor pedig „synodi diaecesanae sive episcopalesről” és „metropolitanae seu provinciali synodoról” is beszél. A szöveghelyekből kitűnik, hogy a magyarországi latinságban a zsinat értelmű synodus szónak olyan kiterjesztett értelme volt, amelyet a tartományi zsinatokra is alkalmaztak esetenként, hasonlóképpen előfordult a tényleges zsinat értelmű concilium terminus egyházmegyei zsinatokra való alkalmazása is.¹¹⁷ A bizonytalanság azonban főként csak a latin terminusok használatát érinti.

Az érvelés szempontjából végül elértem a pozsonyi gyűlés egy igen rövid, ám annál fontosabb adatához, amely egyértelmű választ adhat a bevezetőben feltett kérdésre. A pozsonyi gyűlés azért foglalkozott a zsinatok fajtáival, mert a részt vevő püspökök vitája akörül forgott, hogy az Oláh Miklós érsek által keresztülviendő egyházreformok tartalmát milyen típusú zsinaton dolgozzák ki? Az egyik érvrendszer képviselője Bornemisza Pál nyitrai adminisztrátor volt, aki szerint a reform a következőképpen lebonyolítandó: főesperesek általi vizitációt kell tartani „iuxta sanctorum patrum canones ab archidiaconis”, azaz a megszokott (középkori) módon. Aztán „celebrarentur denique synodi diaecesani, sive episcopales: quas quilibet episcoporum penes ecclesiam propriam, loco et tempore celebrare consuevisset”, azaz az egyházmegyei zsinatokat az egyházmegyei püspököknek a megszokott (középkori) módon meg kell tartani. „In quibus, proponendas videri ipso, constitutiones illas veteres, quas antiquis temporibus, in eiusmodi episcopalibus synodis, proponere, ac in medium afferre episcopi fuissent”: azaz ezeken a megszokott régi (középkori) zsinati határozatokat kell kihirdetni. Ha pedig az új idők szelleme valamiféle hozzátételt kíván e régi határozatokhoz, azokról a püspökökkel együtt Oláh Miklós döntsön, majd pedig: „Quod si propter haereses hujus temporis, necessarium fore viderentur, ut in ecclesiae sanctae catholicae reformationem et religionis orthodoxae augmentum ad veteres illas constitutiones synodales sive ecclesiasticas aliquid addendum putaretur; id communi consilio omnium episcoporum, in quantum iura canonica admiserint, reverendus dominus metropolitanus defacto decernat, ut in futuris episcopalibus synodis omnia aequaliter, uno quasi spiritu, ab omnibus tractentur et concludantur.”¹¹⁸

V. Amire a pozsonyi püspökgyűlés adata választ ad és amire nem (összefoglalás gyanánt)

Bornemisza Pál nyitrai adminisztrátor az 1559-es év fennmaradó részében a nyitrai egyházmegyében mutatis mutandis azt csinálta, amit a püspökgyűlésen javasolt.

Számomra a forrásadatokból az következik, hogy nyitrai zsinatot nyitrai püspökként való megerősítése híján nem tartott, ám a régi, közép-

¹¹⁷ Péterfy, C.: Sacra concilia i. m. 35–37.

¹¹⁸ Péterfy, C.: Sacra concilia i. m. 35.

kori zsinati könyvet kinyomtatta, és amíg az általa javasolt Oláh Miklós-féle „augmentum” nem áll készen, addig saját, erős jezsuita hatást mutató kiegészítéseit nyomtattatta ki hozzájuk. Mivel a könyvet 1560-ban nyomtatták ki Bécsben, a bevezetőt pedig 1560. január 21-re keltezte, nehezen hihető, hogy ez a szöveg, pontosabban a Bornemisza-féle magyarázatai, ne állt volna készen a Péterfy által 1559. december 2-re keltezett, nagyszombati zsinatot megelőző pozsonyi püspökgyűlésre. E tény miatt nem oszthatom maradéktalanul Szoliva Gábel azon megállapítását Oláh Miklós reformtevékenységével kapcsolatban, amely szerint *„a magyar katolikus egyház holtpontról való kimozdításához [...] püspöktársaitól nem várhatott iránymutatást. Stanislaw Hosius, Johann Faber és mások tapasztalatából, tudásából kellett merítenie ahhoz, hogy a hazai megújulás előmozdítója lehessen.”*¹¹⁹ Bornemisza Pál nyitrai jegyzetei mögött éppúgy kimutatható a bécsi és általában a jezsuiták hatása, mint a bevezetőben általa megnevezett, a(z európai) katolikus reformot irányító teológusoké, Johann Faberé, Frederick Nauseaé, Martin Cromeré, vagy éppen Friedrich Staphylusé.¹²⁰ Hogy aztán akár a szöveg szintjén, akár a szellemi altalaj szintjén milyen pontos kapcsolat áll fenn Bornemisza zsinati annotáció és a későbbi nagyszombati zsinati szövege között, fennáll-e egyáltalán ilyen vagy sem, annak a textológiai munkának az elvégzése már a nagyszombati zsinat történetét és a szöveg forrásait kutatók feladata.

A forrásadatok megengedik azt a következtetést, hogy a nagy valószínűséggel Bornemisza Pál nyitrai adminisztrátor által 1558-ban meg nem tartott, a szakirodalomban mégis tényként kezelt nyitrai zsinattal ellentétben Váraljai Szaniszló szepesi prépost tartott zsinatot 1545-ben. Hogy e zsinaton bármilyen, a késő középkori esztergomi és az 1460-as lőcsei zsinattól eltérő határozatokat adott volna ki, és ne azok középkori módon történő kihirdetésére került volna sor, a határozatok lappangásáig nagyon erősen kétséges. Ha pedig a gyűlésre összegyűlő plébánosok nem kaptak semmi „újat” főpapjuktól 1545 nyarán, azt az azonnali protestáns fordulatot előidőző lehetséges eseménynek értelmezem.

Ha csak a középkori Magyar Királyság nyomtatott zsinati határozatait vizsgáljuk – ilyen nyomtatványok 1484-ben, 1494-ben és 1519-ben, majd pedig csak 1560-ban készültek –, arra a (talán téves) következtetésre juthatnánk, hogy a magyar főpapokat a (partikuláris jogalkotó zsinati) reformtevékenységben (is) a Magyar Királyság sorsát megpecsételő mohácsi csatavesztés döntő módon befolyásolta, akadályozta. A valóság azonban az, hogy a nálunk látható tendencia, amely az 1480 és 1500 közötti években egy felfutást mutat a liturgikus- és egyházi tartalom nyomtatványokba való átköltöztetése tekintetében, amely lendület után alábbhagy, belesimul az európai tendenciába. E tendencia, hogy a 15. század utolsó két évtizedében a hagyományos egyházi tartalmak változtatás nélkül kerülnek

¹¹⁹ *Szoliva, G.:* „...Viennae excudi fecimus” i. m.

¹²⁰ *Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis* i. m. (bevezető).

át az új médiára, majd a tartalmak megváltoztatására, „reformálására” csak a Tridenti Zsinat környékén kerül sor, és ezek kinyomtatása a 16. század közepétől fut fel.

Bornemisza Pál 1560-ban kinyomtatott erős jezsuita hatást mutató nyitrai zsinati „annotációja” több szempontból léket ütött a késő középkori esztergomi zsinati táj normaszövegén. E változás érinti a zsinati határozatokat, mint egyházi jogi műfajt, és érinti a szövegezést. Utóbbit annyiban, hogy a IV. lateráni zsinat óta (1215) a középkorban végig a klasszikus kánonjogi terminológiájára, mint alapra, helyezett nyelvi formakészletben a (protestáns) reformációra válaszul „születő” és előálló katolikus teológusok műveire és a tiszta szentírási szöveghelyekre helyeződik át a hangsúly. Ez a jellegzetesség aztán a nagyszombati zsinat szövegében figyelhető meg még inkább.

A nagyszombati zsinatot előkészítő 1559-es pozsonyi püspökgyűlés szövegének egyik adata világosan bizonyítja, hogy a késő középkori esztergomi zsinati normaszöveg egészen eddig élt, mutatis mutandis használatban volt, annak ellenére, hogy joggal feltételezhető, Mohács után az egyházmegyei zsinatokat ritkábban tartották meg a 15. század végi éves ritmushoz képest, bizonyos, a törökök által dúlt püspökségekben pedig egyáltalán nem. Így a bevezetőben feltett kérdésre e tanulmány válasza: a késő középkori esztergomi zsinati szöveg csillaga ekkor, a nagyszombati zsinatot megelőző évben áldozott le végleg és végérvényesen.

Tusor Péter a kora újkori Magyarország katolikus konfesszionalizációjáról írt egyetemi jegyzetében az ellenreformáció/katolikus reform stb. fogalmak kritikai értelmezését adva hívta fel a figyelmet arra a jellegzeteségre, hogy *„a reform szónak a 16. században már régi keletű, technikai, kánonjogi jelentése volt: alapvetően az egyházi törvénykezés megerősítése a rezidencia, a prédikáció és a cölibátus terén.”*¹²¹ Olyannyira igaz ez, hogy ha a középkori európai egyházmegyei zsinati szövegek adatbázisában, a Corpus Synodaliumban a középkori zsinati könyvek püspökök által használt bevezetőinek bevett fogalmi fordulatára, a „reformandibus moribus” kifejezésre, mint az éves egyházmegyei zsinatok kitűzött céljára, keresünk rá, a IV. lateráni zsinat (1215) után kisvártatva felbukkan, a fordulat és a középkor egészében ott is marad szövegek tucatjaiban.¹²² A késő középkori esztergomi zsinati könyv a bevezetőben említett mindennapi életen túl éppen a reformnak ezt a régi, középkori, technikai-kánonjogi jelentését kódolta szöveggé. Ez azonban a nagyszombati zsinat hajnalán szükségszerűen véglegesen múlt idővé vált. Amiatt a jellegzetesség miatt azonban, hogy a három részre szakadt és többfelekezettűvé vált országban az egyház

¹²¹ Tusor P.: Konfesszionalizáció i. m. 11.

¹²² A Corpus Synodaliumban adatbázis digitális elérhetősége: <https://corpus-synodaliumban.com/philologic/corpusnorm/query?report=concordance&method=proxy&q=reformandis&start=0&end=0> A letöltés ideje: 2024. 07. 10.

középkori struktúrájának örököse a katolikus egyház lett/maradt,¹²³ azokat, a középkori hierarchikus viszonyokat plébániaszintű mélységig leíró listákat, amelyeken a katolikus egyház „restaurálandó” (középkori) szervezete akkor már csak „papíron” létezett, Pázmány Péter még 1629-ben is használta. A listán annyi egyház szerepelt, mint amennyivel a középkori esztergomi egyházmegyei zsinatok résztvevőivel számoltam, azaz közel ezren. Ehhez képest Pázmány Péter 1629-es nagyszombati zsinatán a tényleges résztvevők száma 9 püspök és 80 pap volt.¹²⁴

Noha, amikor a tanulmányt írni kezdtem, azt alapvetően a középkori esztergomi zsinati könyv használatával kapcsolatos kutatás időbeli lezárásának szántam, ám megannyi más kutatási területhez hasonlóan itt is bizonyosodott, hogy a 16. és helyenként még a 17. század eleji forrásanyagot forgatva is a középkori viszonyok megértését segítő, vagy az ott hiányzó adatokat pótlókra lehet bukkanni. Jelen esetben a Mohács utáni anyag nyomán olyan hipotéziseket lehetett megfogalmazni a, a középkori egyházmegyei zsinat hosszával és időbeosztásával b, a középkori esztergomi egyházmegyei zsinaton résztvevők számával kapcsolatban, valamint c, a középkori főesperesi joghatóság alól kivett, elsősorban városi plébániákkal kapcsolatban, amelyeket önmagában korai forrásanyagra alapozva korábban nem tudtam megfogalmazni. Ami pedig a nagyszombati zsinatot (1560) megelőző katolikus főpapi reformelőkészítő stratégiákat illeti, azokat úgy eszmei altalajuk tekintve (pl. a, erős jezsuita hatás már Nagyszombat előtt b, középkori gyökerű konciliarista, a zsinatot a katolikus egyház-reform motorjaként értelmező elképzelések c, teljesen középkori technikai és formai megközelítései a zsinat előkészítésének, valamint d, mindezek nem tiszta formájukban, hanem egymással való kölcsönhatásukban), mint technikai megközelítéseikben (a, a régi tartalom és az új médium, a nyomtatott könyv egymással való kölcsönhatásba lépése b, a középkorban nem szokványos zsinatot előkészítő gyűlések c, ugyanakkor a középkori jogi leíró tartalom ismerete, értelmezése és másolása, valamint d, mindezeknek nem tiszta formájukban, hanem egymással való kölcsönhatásukban létezése) igen heterogénnek lehet tekinteni.

A fenti okból, mivel kutatási témám a késő középkori zsinati könyv használata, én nem vállalkozhattam és vállalkozhatom sem a nagyszombati zsinat vizsgálatára, sem a znióváráljai zsinat vizsgálatára, sem arra a textológiai kutatások után kiáltó kérdés megválaszolására, hogy a középkori nyitrai zsinathoz írt annotációk milyen teológiai-tartalmi viszonyban vannak a fentiekkel. Hasonlóképpen mivel érdeklődésem kizárólagos tárgyát a középkori zsinati könyv Nagyszombat előtti utóélete képezte, ezért kizárólag az e időpont előtti katolikus zsinati reformtevékenység nyomai után kutattam, az éppoly érdekes protestánsok után egyáltalán nem.

¹²³ *Molnár A.*: Világtörténeti kuriózum i. m. 17–18.

¹²⁴ *Tusor P.*: Konfesszionalizáció i. m. 60.

Ezek mind-mind a kora újkori egyháztörténet avatott kutatói vizsgálódásainak tárgyát képezik. Hasonlóképpen, bár helyenként igyekeztem 1-2 helyen utalni az ekkori – tehát a 16. század első felében már – vallási folyamatok leírására használatos elméleti modellekre és paradigmákra, pl. a Reinhard-Schilling-féle konfesszionalizációs paradigmára,¹²⁵ ezeket éppen azért nem használtam túlzott mértékben, mert saját vizsgálódásom időbeli határa és módszertani megközelítése éppen fordított akart lenni: az e modellekkel vizsgálható folyamatokról azt a tartalmat szerettem volna visszabontani, ami a középkori egyház hierarchikus szervezeti viszonyairól és normatív szövegeiről már/még ebben az időszakban ismerhető meg.

¹²⁵ Ld. Wolfgang Reinhard – Heinz Schilling (hrsg.): Die Katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198). Heidelberg, 1995.; *Tusor Péter*: Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia* 73 (2008/1), 12–18.